

Hjerneflugt
TYSKE EMIGRANTHISTORIKERE
I SKYGGEN AF NAZISMEN

AF
INGA FLOTO

Det er velkendt, at nazisternes magtovertagelse i Tyskland i 1933 og de følgende års systematiske undertrykkelse af alle regimets modstandere udløste en omfattende udvandring, der også talte mange fremtrædende videnskabsmænd og kulturpersonligheder som f.eks. Albert Einstein og Thomas Mann for blot at nævne to af de kendteste. I kombination med den efterfølgende 2. Verdenskrig betød dette afslutningen på næsten 100 års tysk dominans inden for især naturvidenskaberne og samfundsvidenskaberne. Men hvad med historie? Historievidenskaben var ikke mindre tyskdomineret end så mange andre videnskabsgrene, men alligevel anderledes, fordi den var så nært forbundet med den nationale sproglige, kulturelle og politiske kontekst og derfor ikke på samme måde kunne omplantes. Alligevel kom en hel del tyske historikere især af jødisk herkomst til USA, hvor de etablerede sig og bidrog til at udvikle og ændre amerikansk historievidenskab. Samtidig kaster disse emigranthistorikeres skæbner lys over tysk historievidenskab både før og efter krigen, for selv om de færreste vendte tilbage, fik de alligevel indirekte stor betydning også i Tyskland.

Det er dette transatlantiske intermezzo i historievidenskabens historie, der her skal analyseres med udgangspunkt i tre betydningsfulde tyske emigranthistorikere, Hajo Holborn, Hans Rosenberg og Hans Rothfels, men med udblik til den bredere videnskabshistorie. De tre er bl.a. også valgt, fordi de typisk illustrerer en række punkter, hvor det tyske emigranthistorikermiljø adskilte sig fra tidligere og samtidige akademiske diasporaer som f.eks. den russiske og den polske.¹

¹ Et nyttigt overblik: Monika Mandelíčková & Idesbald Goddeeris: „Living in the Past: Historians in Exile“, Ilaria Porciani & Jo Tollebeek (red.): *Setting the Standards. Institutions, Networks and Communities of National Historiography*, Houndmills 2012, s. 394-411.

Gleichschaltung og udvandring

Den videnskabelige udvandring var kun en lille del af den samlede tyske kulturelle emigration, der omfattede flere af landets betydeligste kunstnere og kulturpersonligheder, og kulturelitens emigration var igen kun en lille del af den samlede udvandring, der blev resultatet af nazisternes politiske og racemæssige forfølgelser og totalitære, politiske ensretning, *Gleichschaltung*, af det tyske samfund. Den kulturelle emigration omfattede især venstreorienterede og jøder, to kategorier, der tit var sammenfaldende. Den såkaldte tysk-jødiske symbiose, der havde sat sit særlige præg på Weimarrepublikkens kulturliv, forsvandt dermed for altid. Universiteter og højere læreanstalter blev udsat for samme type indgreb som kulturlivet i øvrigt.² Den 7. april tog det nye regime det første skridt til en politisk og racemæssig ensretning af embedsværket, herunder universitetsansatte, gennem den såkaldte *Gesetz zur Wiederherstellung des Berufsbeamtentums*.

Som det fremgår af lovens titel (*Wiederherstellung*), var der formelt tale om en tilbageføring af embedsværket til tiden før Weimarrepublikkens fordærv.³ I lovens § 2 hed det således, at alle embedsmænd, der var ansat siden 9. november 1918 uden at besidde de nødvendige kvalifikationer, skulle afskediges. Af § 3 fremgik det, at embedsmænd af „ikke arisk afstamning“ ligeledes skulle afskediges. Dette gjaldt dog ikke dem, der havde været ansat inden 1. august 1914 (dvs. inden krigsudbruddet) og dem, der havde kæmpet ved fronten for Tyskland eller dets allierede, eller hvis fædre eller sønner var faldet i krigen. Det var det såkaldte *frontkæmperprivilegium*. Af § 4 fremgik det videre, at embedsmænd, hvis hidtidige politiske opførsel ikke gav sikkerhed for, at de ubetinget ville støtte den nationale stat, kunne afskediges. Ifølge reglerne for lovens iværksættelse var alle kommunister omfattet af lovens § 2. Til fortolkning af § 3 gjaldt følgende definition: „Som ikke arisk gælder enhver, der nedstammer fra ikke ariske, i særdeleshed jødiske, forældre eller bedsteforældre. Det er tilstrækkeligt, hvis en forælder eller bedsteforælder ikke er arisk. Dette gælder i særdeleshed, hvis en forælder eller bedsteforælder har tilhørt den jødiske religion“. I de følgende år fulgte yderligere indgreb over for de tyske jøders borgerlige rettigheder og en skærpelse af de racemæssige definitioner.

Opgjort ud fra religiøst tilhørsforhold udgjorde den jødiske befolkning i Tyskland ved folketællingen i 1933 502.799 personer eller min-

² Horst Möller: *Exodus der Kultur. Schriftsteller, Wissenschaftler und Künstler in der Emigration nach 1933*, München 1984.

³ <http://www.documentarchiv.de/ns/beamten.html> plus den opfølgende forordning af 11. april 1933: http://www.documentarchiv.de/ns/1933/berufsbeamtentum_vorl.html.

dre end 1 % af den samlede befolkning. Hovedparten var bosat i de større byer, og Berlin rummede med sine 160.600 jøder i 1933 en tredjedel af hele den jødiske befolkning, men det var stadig kun 3,8 % af byens samlede indbyggertal.⁴ Til sammenligning var knap en tredjedel af New Yorks indbyggere i 1920 jøder.⁵ Kun knap 100.000 af de tyske jøder var såkaldte østjøder, dvs. ortodokse og ikke assimilerede. Med Nürnberglovenes racedefinition (1935) blev yderligere ca. 60.000 personer kategoriseret som jøder.⁶ Den jødiske befolkning var karakteriseret ved et højt uddannelsesniveau og en koncentration om visse erhverv. Ifølge folketællingen af 1933 var 61,3 % af jøderne beskæftiget i handel mv. mod 18,4 % af den samlede befolkning, men stadigvæk var den jødiske andel i alt kun 2,5 %. Det samme gjaldt de akademiske professioner, hvor jøder udgjorde 2,5 % af det samlede antal. Inden for jura og medicin, der traditionelt var jødiske professioner, var andelen imidlertid henholdsvis 16,3 % og 10,9 %, mens den for universitetsprofessorer var 2,6 %. Procenten af jødiske lærere i skoler og gymnasier var 0,5 %, og jøder udgjorde 0,4 % af det samlede antal beskæftigede i industri og håndværk.⁷

Kunstnere, kulturarbejdere og videnskabsmænd

Det er tilsyneladende vanskeligt at nå frem til nøjagtige tal på, hvor mange kunstnere, kulturarbejdere og videnskabsmænd der blev ramt af forfølgelse af politisk eller racemæssig karakter. Størstedelen af flygtningene endte, ofte med mellemstationer i andre lande, som nævnt i USA, hvortil udvandringen kulminerede i 1939. Det kan dog være et problem overhovedet at lokalisere, hvem der flygtede, og hvor de blev af. De mest nøjagtige oplysninger har man om de jødiske emigranter, fordi flere jødiske organisationer har lagt et stort arbejde i at registrere dem. Nogle opgørelser inddrager desuden alle tysksprogede emigranter, dvs. bl.a. østrigerne efter *Anschluss* 1938.

Horst Möller nævner i sin bog om emigrationen nogle tal, der i det mindste kan give en fornemmelse af størrelsesorden.⁸ På grundlag af angivelser i *Biographisches Handbuch der deutschsprachigen Emigration nach 1933*,⁹ der omfatter omkring 8.600 emigranter, anslår han,

⁴ Maurice R. Davie: *Refugees in America. Report of the Committee for the Study of Recent Immigration from Europe*, New York and London 1947, s. 6.

⁵ David A. Hollinger: *Science, Jews and Secular Culture. Studies in Mid-Twentieth-Century Intellectual History*, Princeton, New Jersey 1996, s. 19.

⁶ Karl Christian Lammers: *Fascination og forbrydelse*, København 1992, s. 184.

⁷ Davie 1947, s. 6.

⁸ Möller 1984, s. 38-46.

⁹ Håndbogen blev til i et samarbejde mellem Institut für Zeitgeschichte i Mün-

at omkring 5.500 af disse tilhørte den kulturelle emigration i bredeste forstand. Knap halvdelen, dvs. 2.400-2.500, var videnskabsmænd, mens ca. 1600 var, hvad han betegner som „Schriftstellern und Publizisten“. Et samlebind udgivet 1938 i Strassbourg af den emigrerede sociolog Emil J. Gumbel angav, at nazisterne afskedigede ca. 1.500 videnskabsmænd frem til 1936, et tal, der efter indlemmelsen af Østrig voksede til ca. 2.000.¹⁰ Det er samtidig værd at erindre, at der bag hver afskediget person som oftest var en ægtefælle og et eller flere børn. Til sammenligning omfattede den politiske emigration i perioden 1933-1939 ifølge en anden opgørelse ca. 30.000 personer fra hele det politiske spektrum.¹¹

En amerikansk sociolog opgjorde i en undersøgelse fra 1937 antallet af afskedigede universitetslærere ved de tyske universiteter fordelt på stillinger således:

<i>Ordentliche Professoren</i>	313
<i>Ausserordentliche Professoren</i>	109
<i>Nichtbeamtete Ausserordentliche Professoren</i>	284
<i>Professoren honoris causa</i>	75
<i>Privatdozenten</i>	322
<i>Lektoren</i>	11
<i>Beauftragte Dozenten</i>	13
<i>Lærere af ukendt rang</i>	18
Universitetsansatte i alt	1145 personer
<i>Assistenten</i>	232
<i>Ansatte uden for universiteterne</i>	133
<i>Nyligt færdiguddannede</i>	105
<i>Andre (f.eks. ansatte ved biblioteker og museer)</i>	69
I alt	639 personer

I alt 1684 personer, heraf 1615 mænd, 64 kvinder og 5 ukendte.¹²

chen og Research Foundation for Jewish Immigration i New York og udkom i tre bind 1980-83. Håndbogens 8.600 biografier er et udvalg af et på mange punkter ufuldkomment personarkiv på 25.000 mennesker, der stammer fra hele det tysktalende kulturrum, altså ikke bare Tyskland inden for 1937-grænserne. Möller 1984, s. 38.

¹⁰ Möller 1984, s. 38.

¹¹ Möller 1984, s. 38-39.

¹² Edward Yarnall Hartshorne Jr.: *The German Universities and National Socialism*, London 1937, s. 16, citeret efter Davie 1947, s. 300. Kategorierne ordinære og ekstraordinære professorer samt privatdocenter svarer stort set til professorer, lektorer og adjunker i det nuværende danske system.

Afskedigelserne ramte meget forskelligt på de enkelte universiteter og i de enkelte fag. Tal fra Heidelberg Universitet viser f.eks., at frem til 1936 var 56 af 215 professorer (25 %) blevet afskediget, 37 % af disse kom fra det juridiske fakultet, 30 % fra det filosofiske (humanistiske) fakultet, 29 % fra det medicinske, og 20 % fra det naturvidenskabelige.¹³ De store udrensninger på de tyske universiteter betød, at der nu blev plads til nye partitro medarbejdere, hvis kvalifikationer muligvis var af mere ideologisk end videnskabelig karakter. Selv hvis man tager højde for mulige fejlkilder og unøjagtigheder, er det svært at komme udenom, at den nazistiske *Gleichschaltung* udgjorde en voldsom åreladning af tysk videnskab. Hårdest ramt blev natur- og ingeniørvidenskaberne, hvor ca. 1.000 videnskabsmænd forlod Tyskland (heriblandt 24 nobelpristagere), samt medicin, farmakologi og psykiatri (herunder nærmest samtlige psykoanalytikere).¹⁴ Både atomfysik og psykoanalyse er i øvrigt eksempler på områder, hvor immigranterne ankom lige på det kritiske tidspunkt, hvor de amerikanske videnskabsmænd var fagligt forberedte og ivrige efter den viden og træning, europæerne kunne give dem. Inden for disse to discipliner skiftede det intellektuelle tyngdepunkt definitivt under krigen, og Europa mistede sit førerskab.¹⁵

Et andet kerneelement i udvandringen udgjordes af social- og samfundsvidenskaberne i bredeste forstand inklusive økonomerne. Oplysningerne i *Biographisches Handbuch* omfatter omkring 490 personer, og denne exodus udgjorde efter Möllers opfattelse en af de vigtigste andele af hele videnskabsemigrationen. Ud over Frankfurterskolens medlemmer blev også en række andre fremtrædende samfundsforskere, sociologer og økonomer tvunget i eksil. Udvandringens omfang var i udpræget grad udtryk for den dobbeltbinding, der i vekslende grad satte sit præg på de forskellige videnskaber: et „overproportionalt“ tilhørsforhold til den politiske venstrefløj og en lige så „overproportional“ andel af videnskabsmænd af jødisk herkomst. Samtidig var det på mange måder de mest originale og innovative samfundsforskere, der udvandrede, eller som Rainer Lepsius har udtrykt det: „Den socialvidenskabelige emigration var ikke bare en udvandring af personer, men også ... af specifikke socialvidenskabelige paradigmer“. Den makrosociologiske strukturanalyse af kapitalismen blev således afbrudt og først genoptaget i 1960'erne efter Frankfurterskolens tilbagekomst. En række af de emigrerede samfundsforskere blev til gengæld i deres

¹³ Möller 1984, s. 41-42.

¹⁴ Smst., s. 69-73, 83-84.

¹⁵ H. Stuart Hughes: *The Sea Change. The Migration of Social Thought, 1930-1965*, New York 1975, s. 4.

eksil forfattere til klassiske analyser af nazismen og det nationalsocialistiske diktatur eller leverede banebrydende socialpsykologiske undersøgelser, der fik stor indflydelse i USA.¹⁶ Blandt de humanistiske videnskaber kan der være særlig grund til at fremhæve kunsthistorien, hvor en række af Europas førende kunsthistorikere med Erwin Panofsky i spidsen bidrog afgørende til den ledende position, USA siden har indtaget på dette felt.¹⁷

Historikerne og nazismen i Tyskland

Historikeremigrationen adskiller sig på mange måder fra det ovenfor skitserede billede af nabovidenskaber som sociologi og samfundsvidenskab, hvor nogle af de mest innovative og samtidig mest veletablerede forskere drog i eksil. Theodor Geiger f.eks. kom til Aarhus Universitet og grundlagde den moderne sociologi som en videnskabelig disciplin i Danmark. Tysk historievidenskab ved universiteterne var derimod stadig præget af en nationalkonservativ og historistisk tradition, og dens udøvere stillede sig skeptisk over for inddragelsen af social- og samfundsvidenskabelige indsigter og metoder. Ydermere var det i modsætning til samfundsvidenskaberne yderst vanskeligt for selv moderat venstreorienterede historikere at gøre karriere inden for universitetsverdenen. Det understreges af, at kun tre ikke-jødiske historieprofessorer blev afskediget af politiske grunde. Flere var der åbenbart ikke, og ingen af dem emigrerede i øvrigt.¹⁸ Set fra et nazistisk synspunkt udgjorde den tyske historievidenskab derfor ikke nogen trussel mod regimet, og omvendt øvede nazismen indtil 1933 heller ingen særlig tiltrækningskraft på fagets udøvere. Det er i den forbindelse bemærkelsesværdigt, at selv om hovedparten af de tyske historikere tog afstand fra både Weimarrepublik og Versaillestraktat, var det ikke Hitlers Tredje Rige, der var genstand for deres længsler, men derimod Kejserriget. Selv om ingen tysk historieprofessor (*Ordinarius*) var

¹⁶ Möller, s. 74-82.

¹⁷ Se herom Colin Eisler: „*Kunstgeschichte American Style: A Study in Migration*“, Donald Fleming & Bernard Bailyn (red.): *The Intellectual Migration. Europe and America, 1930-1960*, Harvard 1969, s. 544-629.

¹⁸ Det var Walter Goetz (1867-1958), der i 1915 havde efterfulgt Karl Lamprecht som professor i Kultur- og Universalhistorie ved Universitetet i Leipzig, og Franz Schnabel (1887-1966), der var professor ved Technische Hochschule Karlsruhe og erklæret tilhænger af republikken, samt endelig Bernhard Schmeidler (1879-1959), middelalderhistoriker og professor ved universitetet i Erlangen 1926-36, jf. Michael H. Kater: „Refugee Historians in America: Pre-emigration Germany to 1939“, Hartmut Lehmann & James J. Sheehan (red.): *An Interrupted Past. German-Speaking Refugee Historians in the United States after 1933*, Cambridge 1991, s. 74.

medlem af NSDAP før januar 1933,¹⁹ var et flertal af de historikere, der var ansat ved de tyske universiteter og arkiver ikke uimodtagelige over for Hitlers stortyske politiske mål. Mange lod sig rive med allerede i de første måneders eufori. Det gælder f.eks. rektor ved Heidelberg Universitet, historikeren Willy Andreas, der i sin immatrikulationstale den 13. maj 1933 mindede de nye studerende om, at deres indtræden i det akademiske liv fandt sted midt under en „vældig statsomvæltning“:

Den nationale rejsnings regering har på den kortest mulige tid og med planmæssighed og slagkraft frembragt enestående ting, som generationer af tyskere forgæves har kæmpet for.²⁰

Dette er imidlertid ikke hele historien om den tyske historievidenskabs udvikling under nazismen. Et veritabelt metodologisk nybrud fandt nemlig sted allerede i Weimartiden, og anledningen var de store tyske landafståelser efter 1. Verdenskrig. Der opstod et behov for at dokumentere „tyskheden“ i de tabte landområder, og det gav anledning til et tværvidenskabeligt samarbejde mellem geografer, sociologer, sprogforskere og historikere m.fl., hvor de traditionelle faggrænser blev nedbrudt, og nye metoder udviklet. Det var en forskning, der hovedsageligt fandt sted ved universiteterne i det, der nu var Tysklands nye grænseområder som Königsberg, Breslau, Leipzig, eller i helt nyetablerede institutioner uden for universiteterne, mens de gamle universiteter i kernelandet knap blev berørt. I begyndelsen var geograferne den drivende kraft, men snart overtog historikerne ledelsen, og *Volksgeschichte* blev betegnelsen for den nye retning.²¹ Specielt forsk-

¹⁹ Georg G. Iggers: „Die deutschen Historiker in der Emigration“, Bernd Faulenbach (red.): *Geschichtswissenschaft in Deutschland*, München 1974, s. 97.

²⁰ Karen Schönwälder: „Lehrmeisterin der Völker und der Jugend“. Historiker als politische Kommentatoren, 1933 bis 1945“, Peter Schöttler (red.): *Geschichtsschreibung als Legitimationswissenschaft 1918-1945*, Frankfurt am Main 1999 (1997), s. 128.

²¹ Denne forståelse af kontinuiteten i tysk historievidenskab fra nazisme til efterkrigstid og af det innovative i denne udvikling er en sen erkendelse, der først for alvor slog igennem med Winfried Schulze: *Deutsche Geschichtswissenschaft nach 1945*, München 1993 (1989) og Michael Burleigh: *Germany Turns East*, Panbooks 2002 (1988). Burleighs bog, der er vigtig for hele den senere debat, blev ikke oversat til tysk. Siden er diskussionen fortsat. En god indgang til problemstillingerne er de reviderede debatindlæg fra den tyske historikerdag i Frankfurt 1998, hvor det hele eksploderede, der er samlet i Winfried Schulze & Otto Gerhard Oexle (red.): *Deutsche Historiker im Nationalsozialismus*, Frankfurt am Main 1999, jf. nærmere nedenfor om østforskningen i afsnittet om Hans Rothfels. Den fornyede diskussion om fagets fortid under nazismen gav samtidig en ny generation af tyske historikere anledning til at stille en ræk-

ningen vedrørende de store landafståelser til Polen, den såkaldte *Ostforschung*, var veletableret allerede inden Hitlers magtovertagelse. Den udvikledes yderligere under nazismen, hvor østforskningen og pendanten vestforskningen blev omfattende selvstændige forskningsinstitutioner for anvendt videnskab eller i tidens jargon *kämpfende Wissenschaft*. En kæmpende videnskab, der kunne levere materiale til de nazistiske planer for ændringer af befolkningsforholdene efter tilbageerobringen.²²

De nye forskningsstillinger betød samtidig velkomne ansættelsesmuligheder for de yngre videnskabelige medarbejdere,²³ hvoraf flere fik centrale positioner i efterkrigstidens tyske historikerverden. Det tværvidevidenskabelige samarbejde blev en vigtig inspirationskilde for 1950'ernes vesttyske socialhistoriske gennembrud, som Werner Conze (1910-86) blev hovedeksponenten for. Inspiratorer var bl.a. nazistiske sociologer som Gunther Ipsen og Hans Freyer og middelalder- og begrebshistorikeren Otto Brunner, der alle – som i øvrigt også Conze selv – havde været involveret i østforskningen. Men forbindelseslinjerne mellem Conzes *Arbeitskreis für moderne Sozialgeschichte*, der blev stiftet i april 1957, og den nazistiske fortid blev først for alvor tematiseret efter hovedaktørernes død, selv forholdt de sig tavse. Den tyske socialhistories nationalkonservative og nationalsocialistiske rødder blev påvist første gang af Winfried Schulze så sent som i 1989. Han betegnede meget sigende udviklingen som en „afnazificering af folkebegrebet“, *Entnazifizierung des Volksbegriffs*. „Folkehistorie“ var lige så stille blevet til socialhistorie.²⁴

ke spørgsmål til den generation med Hans-Ulrich Wehler og Jürgen Kocka i spidsen, der havde tegnet opgøret med den nazistiske fortid og ført den vesttyske historievidenskab ind i nye baner i 1970'erne og 1980'erne. Se Rüdiger Hohls/Konrad H. Jarausch (red.): *Versäumte Fragen. Deutsche Historiker im Schatten des Nationalsozialismus*, Stuttgart & München 2000. Som en udløber af debatten, der i øvrigt stadig afføder nye undersøgelser, er desuden udkommet en række biografier af de ledende involverede historikere, bl.a. Werner Conze, Theodor Schieder, Herman Aubin og Hans Rothfels.

²² Se f.eks. bidragene i Schöttler 1999 (1997). *Entjudung* (fjernelse af jøderne) var et ofte anvendt udtryk i tidens faglige diskussioner om den fremtidige befolkningsmæssige udvikling på landet i de polske områder. Jf. Jan Eike Dunkhase: *Werner Conze. Ein deutscher Historiker im 20. Jahrhundert*, Göttingen 2010, s. 50-54.

²³ Peter Schöttler nævner størrelsesordenen 1.000 stillinger inden for diverse institutioner.

²⁴ Jf. note 21.

Historikeremigrationen

Det er ikke let at nå frem til sikre tal for udvandringen af tyske historikere. Winfried Schulze anfører på baggrund af den tidligere omtalte *Biographisches Handbuch*, at i alt 134 historikere emigrerede. Af disse vendte 21 tilbage efter krigen, mens 73 blev i USA, 18 i Storbritannien og 8 i Israel.²⁵ Horst Möller nævner derimod kun 75 universitetshistorikere, ligeledes med udgangspunkt i *Biographisches Handbuch*. Der er imidlertid enighed om, at hovedparten af emigranterne synes at have været jøder. Det kan også konstateres, at der blandt historikerne var forholdsvis færre marxister end i de øvrige emigrantgrupper.²⁶ Kun tre jødiske professorer (*Ordinarii*) i tysk historie (moderne og middelalder) blev afskediget og udvandrede, nemlig Hans Rothfels (1891-1979) fra Universitetet i Königsberg, Ernst Kantorowicz (1895-1963) fra Universitetet i Frankfurt og Richard G. Salomon (1884-1966) fra Universitetet i Hamborg. Både Rothfels og Kantorowicz tilhørte *frontkæmpergenerationen* og var stærkt nationalt og konservativt orienterede. De emigrerede først i sidste øjeblik inden krigen. Ud over disse tre blev yderligere syv jødiske professorer i mindre politiserede områder som rets- eller oldtidshistorie fjernet af regimet og endte i USA. Hertil kom ifølge Catherine Epsteins angivelser yderligere 22 historikere, der enten var ekstraordinære professorer (5), *Privatdozenten* (11) eller arbejdede i tyske og østrigske arkiver, biblioteker og forskningsinstitutioner (i hvert fald 11).²⁷

Hans Rothfels og Ernst Kantorowics var kendte navne, inden de emigrerede, men det er værd at bemærke, at det var de færreste tyske emigranthistorikere, der opnåede topplaceringer i den amerikanske akademiske verden. Blandt emigranterne var også en mindre gruppe ældre historikere, såsom Gustav Mayer, Arthur Rosenberg og Veit Valentin, der, skønt de havde ydet en betydelig forskningsindsats, ikke havde opnået universitetsansættelse i Tyskland på grund af deres po-

²⁵ Schulze 1993 (1989), s. 137n.

²⁶ Winfried Schulze: „Refugee Historians and German Academe, 1950-1970“, Lehmann and Sheehan 1991, s. 213n og Möller 1984, s. 95 og 100.

²⁷ Catherine Epstein: *A Past Renewed. A Catalog of German-Speaking Refugee Historians in the United States after 1933*, Cambridge 1993, s. 2-3. De syv professorer var Eberhard Friedrich Bruck, Guido Kisch, Richard Laqueur, Ernst Levy, Eugen Rosenstock-Huessy, Eugen Täubler og Ismar Elbogen. Epstein opregner desuden navnene på 20 yngre historikere, der stod ved begyndelsen af en universitetskarriere. Det er lykkedes hende at rekonstruere korte biografier af 88 emigrerede historikere, men ca. halvdelen af disse blev først historikere, efter at de var ankommet til USA, enten fordi deres oprindelige uddannelse ikke kunne bruges, f. eks. jurister eller journalister, eller fordi de først påbegyndte en akademisk uddannelse efter deres ankomst.

litiske orientering. Men ellers var det især den yngre generation, der flygtede, og de var ikke bare jøder og mere eller mindre venstreorienterede. De hørte også til de bedste begavelser i deres generation og var åbne over for nye metoder og indsigter.²⁸ Også på et andet punkt adskilte historikerne sig fra udøvere af de fleste andre fag, nemlig ved at så få af dem vendte hjem til Tyskland igen efter krigen,²⁹ og de var i virkeligheden hårdt savnede. „Aldrig har der været en sådan overvægt af gamle mænd (i vesttysk historievidenskab) som i tiden mellem 1945 og ind i 1960'erne“, skrev Hans Mommsen senere.³⁰

Mange forfattere har peget på det interessante faktum, at så mange af de mest fremtrædende emigranthistorikere var elever af Friedrich Meinecke (1862-1954). Det skyldtes flere ting. Meinecke var en af tidens mest betydningsfulde og indflydelsesrige tyske historikere, professor ved Universitetet i Berlin, udgiver af *Historische Zeitschrift* i en menneskealder, indtil nazisterne satte ham fra bestillingen, og medlem af alle vigtige kommissioner. Efter 2. Verdenskrig blev han i sin høje alderdom den første rektor for det nyoprettede Freie Universität i Berlin. Hans store idéhistoriske arbejder var banebrydende, men i virkeligheden ikke skoledannende, og hans tilgang blev af de fleste yngre historikere betragtet som for snæver.³¹ Han var imidlertid en aldeles fremragende lærer og dertil en meget åben vejleder, der gav sine studerende frie tøjler ved valg af emner og metoder. Politisk var han en af de ganske få etablerede historikere, der loyalt sluttede op om Weimarrepublikken, om ikke med glæde så af nødvendighed: „Vernunftrepublikaner aber Herzensmonarchist“ var hans egen berømte karakteristik. Derfor tiltrak han også mere venstreorienterede studerende. Ydermere havde han i modsætning til mange af sine kolleger ikke noget imod jødiske doktorandstuderende, selv om han foretrak, at de var konverteret til kristendommen, som Felix Gilbert ironisk bemærkede. Gerhard A. Ritter, en af den moderne tyske socialhistories grundlæggere, udgav i 2006 korrespondancen mellem den gamle mester og en sand perlerække af tidligere elever,³² der for manges vedkommen-

²⁸ Iggers 1974, s. 98-99.

²⁹ Smst., s. 108-109.

³⁰ Hohls/ Jarausch 2000, s. 163.

³¹ *Weltbürgertum und Nationalstaat*, München 1908, *Die Idee der Staatsräson in der neueren Geschichte*, München 1924, *Die Entstehung des Historismus*, München 1936.

³² Gerhard A. Ritter (red.): *Friedrich Meinecke. Akademischer Lehrer und emigrierter Schüler. Briefe und Aufzeichnungen 1910-1977*, München 2006. Hans Rothfels, Dietrich Gerhard, Gerhard Masur, Hajo Holborn, Felix Gilbert, Hans Baron, Helene Wieruszowski, Hans Rosenberg, Hedwig Hintze, Eckart Kehr, Hanns Günther Reissner og Gustav Mayer.

de kom til at præge historievidenskabens udvikling i enten USA eller Vesttyskland. Meineckes korrespondance med emigranterne vidner om det nære forhold, både han og hans kone havde til flere af dem, og om den loyalitet, de alle følte over for ham, selv om de politisk kom til at stå ham stadig fjernere. Det er ligefrem rørende at læse, hvordan de tidligere elever efter krigen sendte gavepakker til de to gamle mennesker og opsøgte dem, når de som amerikanske statsborgere og en del af besættelsesmagten havde lejlighed til det. Nogle af disse skal omtales nærmere nedenfor.

Indvandringen til USA

De fleste emigranter endte som nævnt før eller senere i USA, men det var ikke, fordi det var specielt let at komme til Amerika. Den lange amerikanske tradition for total åbenhed over for indvandring var siden begyndelsen af århundredet afløst af en stadig mere restriktiv politik, der med immigrationslovgivningen i 1920'erne havde fået karakter af kvotering med klart etnisk perspektiv. Den kvoteordning, der blev gældende med loven af 1924, tog udgangspunkt i den befolkningsfordeling, der havde været gældende ved folketællingen i 1890, den sidste inden den store syd- og østeuropæiske indvandring satte ind. Immigrationskvoten for de enkelte lande blev fastlagt i forhold til, hvor stor en befolkningsandel immigranter fra det pågældende land havde udgjort i 1890. Immigration fra Canada og Latinamerika var dog ikke underlagt disse regler. I 1933 var det samlede antal årlige immigranter fastsat til 153.849. Til sammenligning kan nævnes, at immigrationen i 1921, det sidste år inden kvoteringen begyndte, var på mere end 800.000 personer. Der var altså tale om en betragtelig nedskæring af immigrationsmulighederne. Den kvote, Tyskland i 1933 og de følgende år var berettiget til, var 25.957 årligt, men den blev kun nået i ét eneste år mellem 1933 og 1940, nemlig i 1939.³³

Immigrationslovgivningen indeholdt ingen paragraffer specielt om flygtninge, og der blev tilsyneladende heller ikke taget særlige hensyn, måske snarere tværtimod. Der var dog en enkelt paragraf i 1924-loven, der blev udnyttet med held i en lang række tilfælde for at skaffe videnskabsmænd og deres familier indrejsetilladelse, idet den åbnede mulighed for at udstede ikke-kvotekomfattede visa, hvis der forelå en invitation til ansættelse ved en højere læreanstalt i USA.³⁴ Det var ikke

³³ Roger Daniels: „American Refugee Policy in Historical Perspective“, Jarrell C. Jackman & Carla M. Borden (red.): *The Muses Flee Hitler. Cultural Transfer and Adaptation 1930-1945*, Washington, D.C. 1983, s. 66. Den første kvotelov kom i 1921.

³⁴ Smst., s. 67-68.

alene USA, der satte barrierer op over for de tyske flygtninge, men mange flygtninge ventede også, til det var ved at være for sent. Den uventet hurtige franske kapitulation i juni 1940 betød f.eks., at mange og ikke kun tyske flygtninge blev fanget i den sydlige ikke-besatte del af landet, Vichy-Frankrig, hvor de risikerede udlevering ifølge våbenstilstandens artikel 19. En del slap til USA takket være spontane hjælpeaktioner som The Emergency Rescue Committee under ledelse af den 32-årige klassiske filolog og redaktør Varian Fry og hans stab. I løbet af de tre måneder, Fry fik lov til at opholde sig i Marseille fra august 1940, lykkedes det ham at redde omkring 1.000 nøje udvalgte og håndplukkede kunstnere og videnskabsmænd.³⁵

Den tyske emigration satte ind på det værst tænkelige tidspunkt. Den økonomiske verdenskrise var i 1933 på sit højeste, og arbejdsløsheden blandt akademikere og kunstnere (og alle mulige andre) var omfattende i både USA og de europæiske lande. Det satte visse begrænsninger for den grad af humanitet, man var villig til at udvise. Der var simpelthen – ikke mindst blandt de yngre årgange – en udbredt frygt for, at de mange flygtninge ville tage arbejdet fra modtagerlandenes egne indbyggere. Frygten var måske ikke helt ubegrundet, viser en opgørelse fra oktober 1933, hvoraf det fremgik, at mere end 2.700 universitetslærere i USA var blevet afskediget på i alt 240 institutioner.³⁶ Det stillede såvel hjælpeorganisationer³⁷ som særskilte universitetstiltag over for store udfordringer og medførte som regel, at flygtninge i første omgang blev ansat i midlertidige stillinger. Både Ernst Kantorowicz og Hans Rothfels blev f.eks. gennem hele krigsperioden årligt forlænget i tidsbegrænsede ansættelser ved henholdsvis Berkeley og Brown University. Kantorowicz blev professor ved Berkeley i 1945 (og senere ved Princeton Institute for Advanced Studies), mens Rothfels først opnåede en fast stilling, da han blev professor ved Chicago University i 1946.

Den tidligere omtalte undtagelsesparagraf for universitetslærere krævede, at den pågældende flygtning havde løfte om ansættelse. The Institute for Advanced Studies i Princeton, The New School for Social Research i New York og enkelte universiteter ansatte folk direkte, men mange flygtninge ankom til midlertidige ansættelser finansieret af pri-

³⁵ Cynthia Jaffee McCabe: „Wanted by the Gestapo: Saved by America“, Jackman & Borden 1983, s. 79-91.

³⁶ Nathan Reingold: „Refugee Mathematicians in the United States, 1933-1941: Reception and Reaction“, Jackman and Borden 1983, s. 206.

³⁷ En grundig behandling af den akademiske immigration og problemerne omkring den findes i Davie 1947, Kap. XVII, s. 300-323. Hvor intet andet er nævnt, danner kapitlet baggrund for dette og det følgende afsnit.

vate midler. I mange institutioner var man desuden bange for at ansætte mange udlændinge på én gang. I Rockefeller Foundation havde man iagttaget udviklingen i Tyskland med stor bekymring og allerede i maj 1933 støttet oprettelsen af The Emergency Committee for Displaced German (senere Foreign) Scholars for private midler. Begge organisationer var enige om, at universiteterne ikke måtte bruge flygtningemidler til at erstatte allerede ansat personale, at man måtte søge at undgå nationalistiske reaktioner på ankomsten af de fremmede, og at man for enhver pris måtte undgå at vække antisemitiske følelser. Men helt undgå problemerne med antisemitisme kunne man ikke, for den eksisterede i forvejen på mange universiteter og i det amerikanske samfund generelt.³⁸

En hård landing

For de fleste tyske universitetslærere var overgangen til den amerikanske universitetsundervisning noget af et kulturchok – for begge parter i øvrigt. Undervisningsbyrden var meget større end ved de tyske universiteter, det faglige niveau var ofte lavere, og selve formålet med undervisningen var et andet, i hvert fald når det handlede om undervisningen af *undergraduate students*. En af immigranterne skrev f.eks. senere, at det tog lang tid for en, der ikke var opvokset i USA, at forstå, at et amerikansk college har som sit fornemste mål at uddanne medlemmer af et demokratisk samfund, at det blandt sine funktioner har træningen af ånd (*mind*) og karakter, af social indstilling og politisk opførsel. Man uddannede demokratiske samfundsborgere, ikke videnskabelige specialister. Ikke mindre overraskende var overgangen fra autoritære strukturer til mere afslappede omgangsformer mellem lærer og student. Den selvbevidste tyske „mandarin“ måtte ned fra piedestalen, hvis han ville gøre sig gældende, og han måtte afskaffe jakkesættet og den stive flip. En professor i Tyskland tilhørte, både hvad løn og anseelse angik, en anden samfundsklasse end sin amerikanske kollega. Det var et prestigetab, det kunne tage tid for den enkelte at overvinde. Også helt banale ting kunne i begyndelsen skabe afstand til amerikanske kolleger og deres familier, såsom det for tyskere helt selvfølgelige og indlysende, at klaverundervisning af familiens børn hørte med til en god borgerlig opdragelse. Hertil kom endelig sproget, der for mange viste sig at være den største hurdle. De humanistiske videnskaber er fundamentalt afhængige af mundtlig og skriftlig formidling på et højt sprogligt abstraktionsniveau; formler og matematiske symboler kan ikke gøre det. For mange var tilegnelsen af et nyt sprog på dette niveau en lang og vanskelig proces, der én gang gennemført

³⁸ Reingold 1983, s. 205-207.

endog kunne medføre tab af modersmålet.³⁹ Ikke underligt, at mange akademikere oplevede en længere periode, hvor de ikke var i stand til at publicere.⁴⁰ De akademiske immigranter blev som alle andre immigranter stillet over for en række udfordringer, som nogle klarede bedre og hurtigere end andre. Hovedparten endte alligevel som amerikanske statsborgere.

Ud over disse mere generelle betragtninger er det imidlertid muligt at sige noget mere specifikt om historikerne takket være Karen Greenbergs undersøgelser i flygtningekomiteens arkiv.⁴¹ Hvis en flygtning skulle opnå et visum uden om kvoten, krævede det som omtalt en invitation fra et universitet. Det var med andre ord i den sidste ende et spørgsmål om udbud og efterspørgsel, og det må konstateres, at efterspørgslen efter tyske historikere ikke var særlig stor. Tyskland var førende inden for de fleste naturvidenskabelige områder, og mange amerikanske naturvidenskabsmænd havde desuden opholdt sig ved tyske universiteter. Højt kvalificerede tyske naturvidenskabelige forskere var derfor både kendte og efterspurgt af de amerikanske universiteter. Sociologer, økonomer og andre samfundsforskere tilhørte også til en vis grad et internationalt forskningsfællesskab, og interessen for at tiltrække teoribevindte og filosofisk orienterede tyske forskere til de mere empirisk/positivistisk dominerede amerikanske fakulteter var også betragtelig. Med historikerne forholdt det sig anderledes. Den amerikanske historievitenskaber var ganske vist blevet professionaliseret i nær kontakt med tysk historievitenskaber, men det var flere årtier og en verdenskrig siden, og tysk og amerikansk historieforskning havde siden fulgt forskellige veje.⁴² Desuden udgjorde historikerne ikke nogen stor gruppe, og der var kun få professorer blandt dem. Mange

³⁹ Se f.eks. Gerda Lerner's bevægende beskrivelse af sine erfaringer på dette område i Gerda Lerner: *Why History Matters. Life and Thought*, Oxford 1997, s. 33-49. Hun kalder kapitlet „Living in Translation“.

⁴⁰ Et par eksempler: Hans Rosenberg publicerede både på engelsk og tysk (men ikke de samme arbejder) og var ikke tilfreds med nogen af delene. Hajo Holborns kone, der selv var universitetsuddannet, fungerede som oversætter af mandens publikationer til tysk, efter at han var begyndt at skrive på engelsk. Frankfurterskolen valgte i flere år efter ankomsten til New York i 1936 kun at publicere på tysk. Først da man under krigen begyndte at skrive på engelsk, kom indflydelsen på den amerikanske forskning. Om Frankfurterskolen i USA se Martin Jay: *The Dialectical Imagination*, Berkeley 1996 (1973).

⁴¹ Karen J. Greenberg: „Uphill Work“: The German Refugee Historians and American Institutions of Higher Learning“, Lehmann & Sheehan 1991, s. 94-101.

⁴² Se herom nærmere Inga Floto: *Historie. En videnskabshistorisk undersøgelse*, København 1996 (1985).

af flygtningene stod først ved begyndelsen af en akademisk karriere. I hvert fald kan Greenberg konstatere, at hovedparten af de flygtede historikere ikke kom som følge af en invitation fra et universitet.

Paradoksalt nok blev de tyske historikere samtidig ofte betragtet som overkvalificerede til almindelig collegeundervisning. Et tilbagevendende tema i korrespondancen er, at historikere med udpræget talent som forfattere og forskere ikke hørte hjemme i USA. Amerikanske universiteter var tilsyneladende bange for at skuffe forskningsorienterede ansøgere. Når disse først var ansat, blev de dog hurtigt højt værdsatte medarbejdere. De fleste kom snart efter sproget og udviste stor social tilpasningsevne. Det viste sig, at flygtningene både var gode lærere og fremragende forskere. Specielt blev Felix Gilbert, Hajo Holborn og Hans Rosenberg (alle elever af Friedrich Meinecke) fremhævet i den henseende. Det fremgår også af materialet, at universiteterne hen ad vejen lærte at værdsætte de tyske historikers „unique approach to the study of history“. Greenberg noterer sig desuden den store gensidige hjælpsomhed mellem de emigrerede historikere og fremhæver bl.a. den indsats, Hajo Holborn ydede for at gøre flygtningekomite og institutioner opmærksomme på mulige kandidater. Det mest slående vidnesbyrd om immigrationens succes var dog som nævnt, at de fleste blev amerikanere og ikke vendte tilbage til Tyskland.

Tysk historie i USA

En stor del af de emigrerede historikere kom naturligt nok til at undervise i europæisk og tysk historie ved de amerikanske colleges og universiteter, hvor de blev ansat. Den amerikanske krigsdeltagelse i 1. Verdenskrig havde banet vejen for en voksende interesse for moderne europæisk historie, og kurser og lærebøger i *Modern European History* blev nu almindelige. Som tegn på fagets endelige etablering i det amerikanske akademiske landskab blev en særlig sektion for *Modern European History* oprettet inden for The American Historical Association (AHA) i 1929 med tidsskriftet *Journal of Modern History* som sektionens talerør. Begge steder fandt emigranterne naturlige anknætningspunkter.⁴³ Bl.a. af sproglige grunde var tysk historie et område, der ikke var så højt prioriteret som engelsk og fransk historie, men emigranterne og deres mange elever kom til at ændre dette billede. Det er i øvrigt interessant at konstatere, at mange af disse elever selv var af tysk afstamning, hvad enten de var kommet til USA som børn eller var tyske andengenerationsindvandrere, og mange af dem blev frem-

⁴³ Hajo Holborn var f.eks. medlem af tidsskriftets „advisory board of editors“ 1943-45, Hans Rosenberg 1952-55 og Felix Gilbert i 1960'erne. Jf. Gabriela Ann Eakin-Thimme: *Geschichte im Exil. Deutschsprachige Historiker nach 1933*, München 2005, s. 99-118.

trædende historikere. Det var navne som Leonard Krieger, Theodore Hamerow, Otto Pflanze, Georg G. Iggers, Fritz Stern, George L. Mosse, Arno Mayer, Peter Gay og mange flere. Emigranterne var repræsentanter for en lang tysk uddannelsestradition med respekt for lærdom og grundighed, som de gav videre til deres elever. Da de store universitetsudvidelser begyndte i USA i 1950'erne og 60'erne, stod en ny generation af højtuddannede amerikanske tysklandseksperter derfor klar til at besætte de mange nye stillinger. Samtidig var emigranterne selv på toppen af deres indflydelse, nogle endda på centrale poster i den akademiske verden. Ironisk nok videreførte de unge amerikanske historikere en tysk liberal demokratisk historiografisk tradition på et tidspunkt, hvor den nationalkonservative gamle garde endnu sad tungt på universiteterne i Tyskland.⁴⁴

Blandt emigranterne uddannede alene Hajo Holborn i sin tid som professor ved Yale University 55 doktorer overvejende i tysk historie – nok til at anbringe mindst én i hver af USA's stater! Han var en overordentlig begavet og succesrig lærer og skrev desuden en indflydelsesrig collegelærebog, *A History of Modern Germany*, der i årtier var amerikanske collegestuderendes indgang til studiet af tysk historie.⁴⁵ Holborn demonstrerede her, hvordan studiet af social og politisk historie kunne belyse kultur- og idéhistorien. Dermed overskred han sit oprindelige tyske, rent idéhistoriske udgangspunkt til fordel for en tilgang, som i øvrigt blev karakteristisk for mange af de tyske emigranter og deres amerikanske elever. Peter Gay brugte betegnelsen *the social history of ideas* om denne retning, der især kom til at præge studiet af tysk historie i USA i 1950'erne og 60'erne. I centrum af forskningen stod spørgsmålet om opkomsten af nationalsocialismen og årsagerne til den tyske særudvikling, og det er om denne specielle idéhistoriske variant blevet sagt, at den ikke så meget udforskede den tyske *Sonderweg* som det tyske *Sonderbewusstsein* i en socioøkonomisk kontekst. Det var med arbejder som Leonard Kriegers *The German Idea of Freedom: History of a Political Tradition* (1957), Fritz Sterns *The Politics of Cultural Despair. A Study of Germanic Ideology* (1961) og George L. Mosses *The Crisis of German Ideo-*

⁴⁴ Kenneth D. Barkin: „Émigré Historians in America, 1950-1980“, Lehmann & Sheehan 1991, s. 156. Barkin fortæller med sig selv som eksempel (han tog sin ph.d. hos Hans Rosenberg i Berkeley), at han havde læst de vigtigste artikler af Eckart Kehr, inden Hans-Ulrich Wehler genudgav dem i Tyskland i 1965. Friedrich Naumann, Max Weber og Otto Hintze var også obligatorisk læsning. Barkin beretter videre, at da han i 1963 var på studieophold i Freiburg, følte han, at han befandt sig i et helt andet historisk univers: Den vigtigste forelæsningsrække i hele efterårssemesteret handlede om preussisk udenrigspolitik 1858-1867.

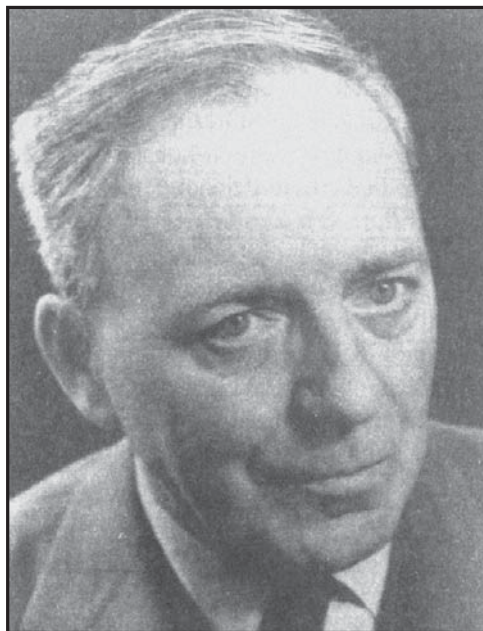
⁴⁵ Hajo Holborn: *A History of Modern Germany*, 3 bd., New York 1959-69.

logy: *Intellectual Origins of the Third Reich* (1964), at emigranthistorikerne elever satte deres præg på debatten. Georg Iggers, der selv tilhørte denne historikergeneration, har påpeget, at denne sociale idéhistorie, der i overvejende grad var af liberal-demokratisk tilsnit, ikke kun gentog den kendte tese om de liberale idéers fallit, men satte den tyske „il-liberalisme“ og antisemitisme i tæt forbindelse med den følelse af ud-sathed og usikkerhed, de mente at kunne spore hos de førindustrielle klasser (småborgere, håndværkere osv.) som reaktion på industrialiseringen. Han understreger samtidig, at de amerikanske historikers revision af det tyske historiebillede ikke fik nogen gennemslagskraft i den unge Forbundsrepublik, og da en ny generation af tyske historikere begyndte deres eget opgør med fortiden i 1970'erne, gik den andre vej end den amerikanske sociale idéhistorie.⁴⁶

Hajo Holborn

I modsætning til hovedparten af de emigrerede tyske historikere var Hajo Holborn (1902-69) ikke jøde, men han var gift med en jøde, og han var tillige en særdeles eksplicit tilhænger af Weimarrepublikken. Han var søn af en fremtrædende fysiker og voksede op i et akademisk embedsmiljø i Berlin, men efter Hitlers magtovertagelse i 1933 stod det ham hurtigt klart, at han ikke havde nogen fremtid i det nazistiske Tyskland. Indtil da havde han imidlertid gjort strålende karriere i en meget ung alder og blev af mange, ikke mindst Friedrich Meinecke, betragtet som et „videnskabeligt vidunderbarn“. Det var også hos Meinecke, han *promoverede* allerede i 1924, men det var med habilitationsskriftet om Luthers ven, humanisten Ulrich von Hutten (Heidelberg 1926), at han for alvor slog sit navn som historiker fast. Samme år blev han *Privatdozent* ved universitetet i Heidelberg i en alder af kun 24 år. Herefter arbejdede han for den tyske historiske rignkommission på en fremstilling om tilblivelsen af Weimarforfatningen, indtil han i 1931 blev udnævnt til professor i historie og internationale relationer ved Deutsche Hochschule für Politik i Berlin. Professoratet var tidsbegrænset og finansieret af Carnegie Foundation. I 1933 rejste Holborn til England, stadig understøttet af Carnegie Foundation, og i februar 1934 ankom han til USA. I maj blev han ansat i en toårig stilling som *visiting assistant professor* ved Yale University med halvdelen af lønnen betalt af Rockefeller Foundation, 1938 blev han *associate professor*, 1940 *full professor*, 1948 *Townsend Professor* og indtog endelig fra 1959 til sin død den prestigefyldte toppost som *Sterling Professor of Hi-*

⁴⁶ For den amerikanske historieskrivning om Tyskland se Iggers 1974, s. 103-111 og Eakin-Thimme 2005, s. 99-118 og 256-268. En samtidig retning inden for amerikansk historieskrivning om USA er den såkaldte *intellectual history*, og forskellen mellem den og *the social history of ideas* er vanskelig at få øje på.

Hajo Holborn (1902-69). Foto fra Gerhard A. Ritter (red.): Friedrich Meinecke. Akademischer Lehrer und emigrierter Schüler. Briefe und Aufzeichnungen 1910-77, München 2006,

story ved Yale University. I sandhed en lysende akademisk karriere, der kulminerede i 1967, da han som den første udenlandsk fødte historiker blev valgt til formand for The American Historical Association.⁴⁷

Hajo Holborn havde altså held til straks fra begyndelsen at opnå ansættelse ved et af de gamle Ivy League universiteter, og dette kan ikke forklares ved hans fremragende kvalifikationer alene. Det amerikanske samfund var stadig domineret af protestantiske kristne værdier (WASP). Immigrationslovingen i 1924 havde netop været et forsøg på at bevare denne overvægt ved at begrænse den demografiske effekt af en syd- og østeuropæisk indvandring domineret af katolikker og jøder. De amerikanske universiteter adskilte sig i så henseende ikke fra det øvrige samfund: Jøder var uønskede ikke mindst ved de gamle prestigefyldte eliteuniversiteter. En undersøgelse af Yale University viser, at selv om der var enkelte jøder ansat ved universitetets forskellige afdelinger inden 2. Verdenskrig, var der ingen jødisk professor ved selve Yale College – universitetets kulturstrategiske kerne – før 1946, hvor filosofen Paul Weiss blev udnævnt. Han var stadig den eneste i 1950, men der var nu i alt otte jødiske professorer ved hele universitetet. Det var først i 1960'erne, at ændringerne for alvor slog igennem.⁴⁸ Når Holborn alligevel blev ansat ved Yale, er den mest nærliggende forklaring derfor, at han ikke var jøde.

⁴⁷ Om Holborn generelt se Lewis A. Coser: *Refugee Scholars in America. Their Impact and Their Experiences*, Yale 1984, s. 281-285, Ritter 2006, s. 47-56, Otto P. Pflanze: „The Americanization of Hajo Holborn“, Lehman & Sheehan 1991, s. 170-179 og Barkin 1991, smst. s. 149-169.

⁴⁸ Dan A. Oren: *Joining the Club: A History of Jews and Yale*, New Haven 1985, gengivet efter Hollinger 1996, s. 7-8.

For de fleste af de emigrerede historikere betød omstillingen til et nyt land og sprog og kampen for at finde fodfæste på arbejdsmarkedet som tidligere nævnt, at der indtrådte en pause i deres videnskabelige produktivitet, og Holborn var ingen undtagelse. Hertil kom, at han i 1943 blev ansat som leder af forsknings- og analyseafdelingen i OSS, Office of Strategic Services, og beskæftiget med planlægningen af den amerikanske okkupation af Tyskland efter krigen. OSS, der var en slags forløber for CIA, blev oprettet i 1941 og beskæftigede fra begyndelsen en række amerikanske historikere og andre samfundsforskere. Det nye var, at man i 1943 også inddrog tyske emigranter. Felix Gilbert (1905-91), endnu en Meinecke-elev, blev ligeledes ansat sammen med bl.a. Franz Neumann, Herbert Marcuse og Otto Kirchheimer fra Frankfurterskolen og kunsthistorikeren Richard Krautheimer. Emigranterne indgik i et tæt samarbejde med deres amerikanske kolleger, og livsvarige venskaber opstod.⁴⁹ Stewart Hughes og Leonard Krieger udpegede senere det intellektuelle miljø blandt historikere og samfundsforskere i krigstidens OSS som arnestedet for udviklingen af den tidligere omtalte *social history of ideas*.⁵⁰ I 1945 vendte Holborn tilbage til Yale, men fortsatte som rådgiver for viceudenrigsministeren, general John H. Hildring, der formulerede og koordinerede den amerikanske okkupationspolitik i Tyskland og Japan. Sine erfaringer fra denne periode udmøntede Holborn i bogen *American Military Government: Its Organization and Policies* (1947), der fik stor indflydelse på den amerikanske øverstbefalende i Tyskland, general Lucius D. Clay. I 1951 fulgte *The Political Collapse of Europe*, som Holborn skrev på opfordring af Walter Lippmann. Her behandlede han sammenbruddet af det europæiske statssystem og afsluttede med forslag til genopbygningen af en venskabelig forståelse mellem de europæiske nationer, som også et demokratisk Tyskland burde blive en del af.

Allerede i september 1945 genoptog Hajo Holborn kontakten med Friedrich Meinecke. Hans første breve er skrevet på engelsk af hensyn til censuren, og det virker derfor særlig stærkt, når han på en forsigtig forespørgsel fra Meinecke svarer, at der ikke er noget, han hellere vil end at hjælpe tyske historikere til at genopbygge de historiske studier i Tyskland:

However, I would not consider accepting an appointment in a German university. Our children are American children. ... Mo-

⁴⁹ Jf. Barry M. Katz: „German Historians in the Office of Strategic Studies“, Lehmann & Sheehan 1991, s. 136-139. Bl.a. historikerne Leonard Krieger og Carl Schorske samt sociologen H. Stewart Hughes.

⁵⁰ Iggers 1974, s. 106.

reover, we have not become American citizens by name only. We are deeply devoted to our country of adoption.

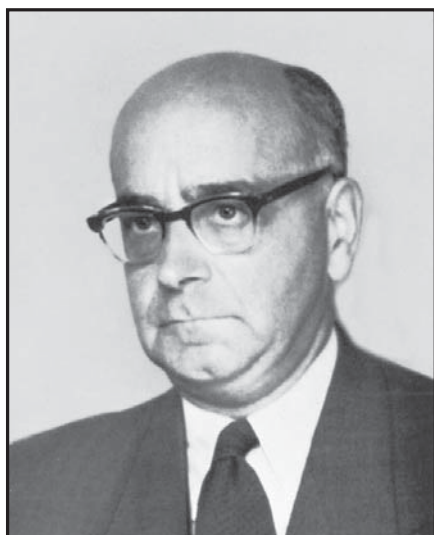
Han så det nu som sin opgave at uddanne og træne en ny generation af amerikanske collegelærere i europæisk historie og derigennem indirekte give sit bidrag til genopbygningen af den tyske historievidenskab.⁵¹ Det gjorde han bl.a. med sin lærergerning på Yale, med den collegelærebog han fuldendte kort før sin død, med sin rolle ved opbygningen af den amerikanske militærforvaltning i Tyskland og siden som fortolker af amerikansk politik i Forbundsrepublikken og tysk politik i USA.⁵² I indledningen til lærebogen i tysk historie for den næste generation af unge amerikanere, *A History of Modern Germany*, skrev han bl.a.: „My transformation into an American has given me a much broader perspective on all things German“. Også det var en erfaring han delte med sine tyske emigrantkolleger.

Hans Rosenberg

Hans Rosenberg (1904-88) var måske den af emigranterne, der ved siden af Hans Rothfels fik størst indflydelse på tysk historievidenskabs udvikling, og det selv om han netop ikke vendte tilbage på andet end gæsteophold. Han blev af den næste generation af tyske historikere opfattet som en af den moderne tyske „kritiske“ socialhistories grundlæggere. Rosenberg var født i Hannover som søn af en købmand af jødisk afstamning, mens moderen kom fra en protestantisk embedsmandsfamilie i Mark Brandenburg. Han voksede op i Köln og blev protestantisk opdraget, men i øvrigt synes religion ikke at have spillet nogen rolle i hans liv. Han *promoverede* hos Friedrich Meinecke i Berlin allerede i 1925 og *habiliterede* hos den liberale Johannes Ziekursch i Köln i 1932. I begge tilfælde var temaet Rudolf Haym og den tyske liberalisme. Oprindeligt var han stærkt tiltrukket af Meineckes filosofiske og idéhistoriske tilgang til historievidenskaben, men fjernede sig løbende herfra ikke mindst under indtryk af tidens verdenshistoriske begivenheder. Frem for alt synes verdenskrisen, der begyndte i 1929, at have været af afgørende betydning for hans videre videnskabelige

⁵¹ Holborn til Meinecke 23.9.1946, Ritter 2006, s. 247, citatet smst.

⁵² Se herom nærmere Volker Berghahn: „Deutschlandbilder 1945-1965. Angloamerikanische Historiker und moderne deutsche Geschichte“, Ernst Schulz (red.): *Deutsche Geschichtswissenschaft nach dem Zweiten Weltkrieg (1945-1965)*, München 1989, s. 239-272. Som tak for sin indsats modtog Holborn i 1969 Inter Nationes-prisen dagen før sin død. I 1967 blev han ligeledes tildelt Der Stern zum Grossen Bundesverdienstkreuz og blev desuden æresdoktor ved Freie Universität i Berlin.

Hans Rosenberg (1904-88). Foto fra hans festskrift efter Gerhard A. Ritter (red.): Entstehung und Wandel der modernen Gesellschaft: Festschrift für Hans Rosenberg zum 65. Geburtstag, Berlin 1970.

udvikling, og hans interesser bevægede sig nu definitivt fra filosofien til økonomien.⁵³

Resultatet af den nye udvikling i forfatterskabet blev i første omgang en bog om en tidligere verdenskrise, *Die Weltwirtschaftskrisis von 1857-1859*, som det lykkedes Rosenberg at få trykt under det nazistiske regime i 1934.⁵⁴ I dette arbejde, som er blevet kaldt „stunningly original“, behandlede Rosenberg den økonomiske krise i et bredt internationalt perspektiv (inklusive USA) og med anvendelse af metoder og problemstillinger fra såvel nationaløkonomisk konjunkturteori som empirisk analytisk cyklusforskning i et tidsspand, der strakte sig fra 1848 til begyndelsen af 1860'erne. Rosenberg var ikke i tvivl om betydningen af sit arbejde. „Det er den første krisehistoriske undersøgelse, der nogenside er foretaget af en historiker og er som sådan et videnskabeligt nybrud“, skrev han begejstret til hustruen i sommeren 1932. Og allerede i november 1933 tøvede han ikke med at betegne den form for historieskrivning, han fremover ønskede at skrive, som *strukturanalyse*. Hans interesser samlede sig nu om „økonomisk-sociale problemkomplekser“ og vekselvirkningen mellem økonomi og politik, og han ønskede at fundere „hele den historiske sammenhæng på grundlag af den mest dybtgående økonomiske, sociale, politiske og

⁵³ Ritter 2006, s. 69-72. Om krisens betydning se også Hans og Leni Rosenberg til Eugene N. Anderson (amerikansk historiker) 8.12.1931, smst., s. 318.

⁵⁴ Som Beiheft 30 til *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*. 2. oplag Göttingen 1974. Ritter 2006, s. 72 og nekrologen fra Berkeley skrevet af kollegerne W.A. Bouwsma, Gerald D. Feldman, Leo Lowenthal, Nicholas Riasanovsky: „University of California: In Memoriam, 1989. Hans Rosenberg, History: Berkeley“: http://texts.cdlib.org/view?docId=hb4p30063r&chunk.id=div0050&brand=calisphere&doc.view=entire_text.

åndelige strukturanalyse“.⁵⁵ Det var Rosenbergs farvel til den tyske historisme og snart også til Tyskland selv.

Hans Rosenberg holdt sin tiltrædelsesforelæsning som *Privatdozent* få dage inden Hitlers magtovertagelse, men herefter havde han som „halvjøde“ ingen fremtid i den tyske universitetsverden, selv om han først officielt blev frataget retten til at undervise i september 1933.⁵⁶ I et brev til en ven skrev han om den „så godt som håbløse situation“, han nu befandt sig i, og brugte ligefrem udtrykket „radikale Existenzvernichtung“. Han så ingen fremtid for sig i Tyskland og begyndte alvorligt at overveje emigration.⁵⁷ Rosenberg arbejdede på en stor kritisk bibliografi om den tyske nationalpolitiske publicistik for den historiske rigskommission, og Meinecke fik udvirket en forlængelse af ansættelsen. Han sikrede desuden udgivelsen af Rosenbergs habilitationsskrift som Beiheft til *Historische Zeitschrift* bl.a. ved selv at give afkald på redaktionshonorar. Hermed stod Rosenberg bedre videnskabeligt rustet til den efterhånden uundgåelige emigration, og i september 1935 rejste han endelig sammen med sin hustru til USA via Canada og Cuba. Han kom først til et college i Illinois og var derefter 1938-59 (fra 1941 som professor) ansat ved Brooklyn College (CUNY) i New York, hvor han underviste i europæisk økonomisk og social historie og tysk historie. Fra 1959 til pensioneringen i 1970 var han indehaver af det prestigefyldte Shephard Professorat i historie ved University of California at Berkeley og fik dermed også for første gang lejlighed til at uddanne doktorer i historie.⁵⁸

I 1944 var Hans Rosenberg blevet amerikansk statsborger, men i modsætning til Hajo Holborn havde han ikke sjælen med:

Hvad statsborgerskabet angår, skal man i alt væsentligt betragte disse ting ud fra et praktisk synspunkt. Med et amerikansk pas og amerikansk valuta står verden åben for dig efter denne krig. Det er den anden side af emigrationen. Selv en amerikansk domstol har for kort tid siden afgjort, at erhvervelsen af statsborgerskab ikke medfører nogen moralsk forpligtelse til at blive amerikansk „patriot“, men kun en forpligtelse til at overholde den amerikanske lovgivning. Siden mit 20. år har jeg været demokrat af politisk overbevisning og ikke behøvet at omstille mig i Amerika,

⁵⁵ Ritter 2006, s. 320 og 332.

⁵⁶ Ritter 2006, s. 73.

⁵⁷ Rosenberg til Eugene N. Anderson (amerikansk historiker) 21.4.1933, smst., s. 322-323.

⁵⁸ Ritter 2006, s. 74 og Epstein 1993, s. 274-276.

hvad det angår... I mit kulturelle tilhørsforhold er jeg tysker, og det vil jeg altid være.

Således skrev han til hustruen i 1944. Han havde lært sproget og „i nogen grad“ tilpasset sig det amerikanske college-system og igen vendt sig mod studiet af tysk historie og kultur og bestræbte sig nu på at gøre det „tyske problem“ mere forståeligt for dannede amerikanere og englændere.⁵⁹ Ikke så underligt, at han var fristet, ja endog særdeles fristet, da muligheden for en tilbagevenden til et professorat i Köln syntes at byde sig til efter krigen, men han endte alligevel med at takke nej. Den historie handler ikke bare om Hans Rosenberg, men belyser tillige mange af de problemer, som emigranterne stod overfor, når spørgsmålet om en tilbagevenden til Tyskland meldte sig.

Personalemangelen ved de tyske universiteter efter krigen var kritisk, og både besættelsesmagterne og i hvert fald dele af befolkningen ønskede de emigrerede videnskabsmænds tilbagekomst, men problemerne var mange. Den umiddelbare efterkrigstids sønderbombede og udsultede Tyskland var ikke just det mest indbydende sted at slå sig ned, og emigranterne havde erhvervet sig både loyaliteter og forpligtelser i deres nye fædreland. De var blevet amerikanere og havde børn, der gik i amerikanske skoler og på amerikanske universiteter, og som ikke havde noget særligt tilhørsforhold til Europa. Hertil kom, at det Tyskland, de havde forladt, ikke mere eksisterede, og nazismen havde rejst psykologiske barrierer, som mange hverken kunne eller ville overvinde. Der var utvivlsomt lige så mange individuelle grunde, som der var personer. Bortset fra alt muligt andet var det også svært at lokalisere mange af de emigrerede forskere, der heller ikke alle havde fortsat en universitetskarriere i det fremmede.⁶⁰

Men Hans Rosenberg var en af dem, der efter krigen udtrykte ønske om at vende tilbage. I sin allerførste efterkrigskontakt til Friedrich Meinecke i maj 1946 beskrev han sine igangværende studier over den tyske junkerklasse. Det drejede sig om en sociologisk fremstilling af junkervæsenet fra middelalderen til år 1945, og han betragtede dette arbejde som sit „videnskabelige og ideologiske bidrag til den demokratiske genrejsning af Tyskland“. Så forfærdelige forholdene end syntes at være „derovre“ og sikkert ville vedblive at være i årevis, ville han „i givet fald“ være parat til at vende tilbage til et tysk universitet, også

⁵⁹ Hans Rosenberg til Leni Rosenberg 24.7.1944, Ritter 2006, s. 348-49, citeret herfra.

⁶⁰ Alt dette gjaldt naturligvis alle emigrerede videnskabsmænd, ikke bare historikerne. Om problemerne generelt se Schulze 1993 (1989), s. 130-137.

selv om han siden 1941 var ansat i et livslangt professorat.⁶¹ Meinecke skrev i sit svar, at det var „tappert tænkt“ at ville påtage sig et professorat i Tyskland, og han ville om muligt gøre sin indflydelse gældende. Han mente også, at Rosenbergs påtænkte bog omhandlede et „grund- og hovedspørgsmål“ i Tysklands nyere historie, nemlig spørgsmålet om det berettigede i den preussisk-tyske særudvikling over for den almindelige vesteuropæiske udvikling. Men han synes samtidig at have været bekymret for, om Rosenberg ville blive for kritisk i sin fremstilling og udtrykte ønsket om, at han ville lykkes med en „ægte historisk og i sandhed retfærdig vurdering“ af det preussiske junkervæsen.⁶²

Allerede året efter var muligheden der, endda i Köln som efterfølger for Johannes Ziekursch, Rosenbergs gamle lærer. Fakultetet ønskede yngre kræfter, og mange navne var i spil, men til sidst var feltet reduceret til fire mulige kandidater: Theodor Schieder, Hans Rosenberg, Hans Herzfeld og Carl Hinrichs. De to sidste på en delt tredjeplads. Men efter at Rosenberg havde fremsendt sine ambitiøse undervisningsplaner og en nyere litteraturliste, måtte fakultetet meddele Kuratorium, at hvis disse oplysninger havde foreligget tidligere, ville man utvivlsomt have anbragt Rosenberg på førstepladsen. Fakultetet afholdt sig kun fra en efterfølgende ændring af prioriteringen, fordi det ville kunne opfattes som en uretfærdighed eller uvenlighed over for Theodor Schieder, der havde været så venlig at indvillige i at vikariere i embedet det næste semester, „hvis han på det tidspunkt er blevet afnazificeret“.⁶³

Med kraftig opbakning fra den socialdemokratiske borgmester, der selv havde måttet flygte fra nazisterne, blev det herefter besluttet (12. november 1947), at dekanen skulle henvende sig til Rosenberg for at sikre sig, at denne var interesseret i at vende tilbage, og i bekræftende

⁶¹ Rosenberg til Meinecke 6.5.1946, Ritter 2006, s. 349-350. Han fortalte videre, at hans kone var parat til at besøge Tyskland ved først givne lejlighed, mens han selv håbede at få muligheden i sommeren 1948.

⁶² Meinecke til Rosenberg 12.6.1946, smst., s. 350-351. Her støder to historieopfattelser sammen.

⁶³ „Afnazificering“ var besættelsesmagternes opfindelse, og i modsætning til embedsværket i øvrigt blev afnazificeringen af universitetspersonalet lagt ud til universiteterne selv og overdraget til lokale råd. Man blev altså vurderet af sine kolleger, og udfaldet var meget forskelligt i de enkelte forbundsstater og på de enkelte institutioner. Men der var almindelig enighed om, at simpelt partimedlemsskab ikke var nok til at begrunde en afskedigelse, der skulle mere til. Selve proceduren indledtes i øvrigt med udfyldelsen af et spørgeskema. Besættelsesmagterne tabte imidlertid hurtigt interessen i takt med udviklingen af Den Kolde Krig. De fleste af de afskedigede kom før eller senere tilbage til universitetsverdenen, og reintegrationen foregik hurtigt. Det var kun yderst få, der helt blev udelukket. Theodor Schieder slap med en bøde.

fald skulle man anmode Kultusministeriet om at udnævne Rosenberg. Det videre forløb var nu op til Hans Rosenberg selv, men efter svære overvejelser takkede han nej: „There are too many uncertainties, complexities and imponderables in the picture. I cannot accept a permanent professorship at Cologne University“, svarede han.⁶⁴ Udslagsgivende synes at have været hensynet til hustruen, der ikke ønskede at vende tilbage til sin sønderbombede fødeby.⁶⁵ Men siden fortrød han bitterligt. Året efter var han nemlig selv i Tyskland og skrev hjem, at han fandt livsbetingelserne i Köln meget bedre end forventet. Samtidig gav han udtryk for, at en akademisk lærergerning i Tyskland i de næste 10-15 år ville være en fuldstændig enestående chance, der ikke ville komme igen:

Set ud fra dette synspunkt ved jeg i dag klarere, end jeg gjorde sidste vinter, at det var en grundlæggende fejl og et forræderi mod min inderste overbevisning, min bedste overbevisning, at afslå professoratet i Köln.⁶⁶

Hans Rosenberg vendte aldrig tilbage til et permanent professorat ved et tysk universitet, men under to meget succesrige og frugtbare ophold som gæsteprofessor ved Freie Universität i Berlin i 1949 og 1950 satte hans undervisning dybe spor hos den gruppe hjemvendte veteraner og studerende, der fulgte hans seminarer. Det var senere fremtrædende historikere som bl.a. Gerhard A. Ritter, Karl Dietrich Bracher, Otto Büsch, Gerhard Schulz og Wolfgang Sauer. Gerhard A. Ritter har senere fremhævet, at Rosenberg ikke alene øvede indflydelse gennem sine bøger og essays, men især gennem diskussioner og „de hundred-

⁶⁴ Hele forløbet er skildret indgående i Schulze 1993 (1989), s. 137-140. Schulze understreger, at han på grundlag af sagsakterne ikke ser nogen grund til at betvivle, at fakultetet i denne sag havde gjort alt for at få den emigrerede kollega tilbage. Christoph Nonn nævner derimod i sin Schieder-biografi, at det kan have spillet en rolle for Rosenbergs beslutning, at professor Peter Rassow, der sad i udvalget, over for Rosenberg tegnede et meget dystert og misvisende billede af ødelæggelserne på universitetet. Rassow, der ikke var belastet af en nazistisk fortid, foretrak tilsyneladende Schieder af faglige og universitetspolitiske grunde. *Theodor Schieder. Ein bürgerlicher Historiker im 20. Jahrhundert*, Düsseldorf 2013, s. 123-139. Efter tysk skik var der ikke tale om en ansøgningsprocedure, men en kaldelse, *Ruf*.

⁶⁵ Ritter 2006, s. 78, note med henvisninger til Rosenbergs arkiv. Se også Rosenberg til Meinecke 6.10.1948, Ritter 2006, s. 372-373.

⁶⁶ Hans Rosenberg til Leni Rosenberg 10.9.1948, Ritter 2006, s. 370-371. „Selvfølgelig ville det betyde en nedgang i levestandard, i hvert fald i en årrække, men hvad er livet værd, hvis man kun eller næsten udelukkende anlægger nyttebetragtninger?“ sluttede han sit brev.

vis af opmuntrende breve han sendte til unge historikere“.67 I det hele taget fik Rosenberg som emigrant måske større indflydelse på den tyske historievidenskabs udvikling, end han ville have fået, hvis han var vendt tilbage, mens den gamle garde endnu dominerede faget på universiteterne. I hvert fald fortsatte han sine kritiske og originale studier, nu også med inddragelse af Max Webers forfatterskab. Det resulterede dels i en række artikler om junkerne og tysk agrar og økonomisk historie, dels i det banebrydende arbejde om den preussiske embedsstand, *Bureaucracy, Aristocracy and Absolutism. The Prussian Experience 1660-1815* (1958), hvor Rosenberg undersøgte de særlige økonomiske og sociale omstændigheder i forbindelse med udviklingen af det autoritære preussiske bureaukrati og dets konsekvenser for den manglende demokratiske udvikling.⁶⁸

Med udgivelsen af *Grosse Depression und Bismarckzeit. Wirtschaftsablauf, Gesellschaft und Politik in Mitteleuropa* (1967) indtog Hans Rosenberg definitivt sin plads som inspirator og mentor for den generation af unge tyske historikere med Hans-Ulrich Wehler og Jürgen Kocka i spidsen, den såkaldte *Bielefeldskole*, der i 1960'erne indledte etableringen af en ny „kritisk“ tysk socialhistorie.⁶⁹ I bogen undersøgte Rosenberg sammenhængen mellem den store krise 1873-96 og den sociale og politiske udvikling i kejserriget. Men ifølge Gerhard A. Ritter var Rosenbergs krav om en „teoretisk orienteret historie ud fra et nyt perspektiv“ måske i virkeligheden endnu vigtigere end den model, han udviklede. Dette krav blev den nye „kritiske“ socialhistories varemærke. Som *Gesellschaftsgeschichte* betragtede den sig som noget nyt, som en historisk samfundsvidenskab.⁷⁰ Det er samtidig tankevækkende, at den unge generation af kritiske tyske historikere måtte søge

67 Gerhard A. Ritter: *The New Social History in the Federal Republic of Germany*, London 1991, s. 21.

68 Bogen fik en særdeles positiv modtagelse i USA, mens den indflydelsesrige nationalkonservative freiburgerhistoriker Gerhard Ritter fik forhindret en tysk oversættelse på grund af radikaliteten af Rosenbergs kritik. En kritik, som allerede Meinecke som nævnt havde frygtet og forudset.

69 Ritter 2006, s. 74-76 og 79, samt Berkeley-nekrologen (note 54) og Hannah Schissler: „Explaining History: Hans Rosenberg“ i Lehman and Sheehan 1991, s. 180-187. En anden vigtig inspirationskilde for de unge tyske historikere var Eckart Kehr (1902-33), også en Meinecke-elev og nær ven af Hans Rosenberg og Felix Gilbert. Kehr døde af en medfødt hjertefejl under et USA-ophold kort før Hitlers magtovertagelse. På grund af sine venstreorienterede synspunkter ville han næppe være vendt tilbage til Tyskland og regnes derfor ofte til emigranterne. Han var ikke jøde, og hans far var direktør for Ridderakademiet i Brandenburg. Ritter 2006, s. 92-98. Om den tyske historievidenskabs udvikling efter 2. Verdenskrig se f.eks. Floto, 1996 (1985), s. 210-232.

70 Ritter 1991, s. 22.

udenlands for at finde forbilleder for den socialhistorie med politisk kant, de stræbte efter. Meget betegnende for den position, Rosenberg indtog i tysk historievitenskaber, fik han hele to tyske festskrifter redigeret af henholdsvis Gerhard A. Ritter og Hans-Ulrich Wehler: *Entstehung und Wandel der modernen Gesellschaft*, da han fyldte 65 år og *Sozialgeschichte Heute* på halvfjerdsårsdagen i 1974.⁷¹

Hans Rothfels

Hans Rothfels (1891-1976) var blandt Friedrich Meineckes elever fra dennes tid som professor i Freiburg. Han var født i Kassel i en velhavende, liberal jødisk familie og havde ikke fået nogen religiøs opdragelse, men som 19-årig konverterede han til protestantismen, og det var tilsyneladende mere end en formssag. Han meldte sig som frivillig ved krigsudbruddet i 1914 og deltog bl.a. i Marneslaget, men mistede senere et ben ved en rideulykke og blev hjemsendt til stor sorg for den patriotiske og nationalkonservative løjtnant. Som historiker var han mere tiltrukket af Ranke end af Meineckes idéhistorie, og han slog sit navn fast gennem en række Bismarckstudier, hvor han tegnede billedet af en stor europæisk statsmand med en enestående forståelse for magtpolitikens væsen. En politiker med begrænsede mål, der modstod samtidens pres for nationalt hegemoni og „massepolitik“. Selv var Rothfels siden 1926 en karismatisk og dynamisk professor ved Albertina, det lille, men betydningsfulde „grænselandsuniversitet“ i Königsberg i Østpreussen. Her omgav han sig med en kreds af unge historikere, der delte hans patriotiske og stærkt konservative politiske opfattelse. Blandt dem var Werner Conze (1910-86) og Theodor Schieder (1908-84), der begge kom til at sætte afgørende præg på tysk historievitenskaber efter 2. Verdenskrig – ligesom Rothfels selv i øvrigt. Han var nemlig en af de yderst få emigranthistorikere, der valgte at vende hjem til Tyskland. Conze og Schieder blev begge medlemmer af NSDAP i 1937.⁷²

Der er ingen tvivl om, at mødet med de komplicerede nationalitetsforhold i Østeuropa blev en øjenåbner for den unge patriotiske professor. Efter Versaillesfreden lå det tyske Østpreussen som en enklave i den nyoprettede polske stat adskilt fra resten af Preussen ved den polske korridor, der skulle sikre Polen adgang til Østersøen. Rothfels

⁷¹ Ægteparret Rosenberg flyttede tilbage til Tyskland i 1977, og samme år blev Rosenberg æresdoktor ved Universitetet i Bielefeld.

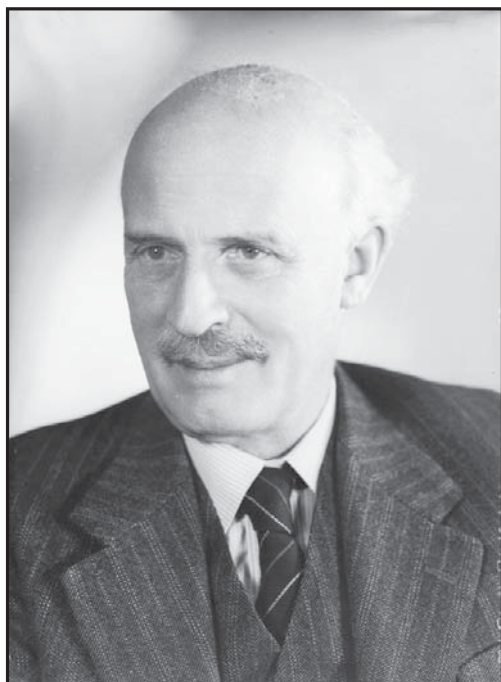
⁷² Om Königsberg-miljøet se Thomas Etzemüller: *Sozialgeschichte als politische Geschichte. Werner Conze und die Neuorientierung der westdeutschen Geschichtswissenschaft nach 1945*, München 2001, s. 21-48. Conze var Rothfels' sidste doktorand, mens Schieder promoverede i München og først kom til Königsberg i 1934, efter at Rothfels var holdt op med at undervise.

blev nu del af den tidligere omtalte tyske *Ostforschung*, hvor historikere, geografer, antropologer, sociologer og sprogforskere m.fl. gennem anvendelse af begreber som *Volksboden* og *Kulturboden* søgte at kortlægge og historisk dokumentere og legitimere den tyske befolkningsmæssige og kulturelle dominans i det tabte land. Han begyndte at udvikle ideer om en nyordning af forholdene i Østeuropa i føderalistisk og korporatistisk retning under tysk ledelse og førerskab i et opgør med Versaillestraktatens knæsættelse af princippet om folkenes selvbestemmelsesret.⁷³ I Østeuropa måtte nationalstaten i vesteuropæisk betydning blive „virkelighedsfremmed og livsfjendtlig teori“, hævdede han, og i denne situation syntes *Volksgeschichte* at give mere mening end nationalstatens ideologi. Wolfgang J. Mommsen påpeger imidlertid, at dette folkebegreb endnu ikke udelukkende må forstås i etnisk og race-mæssig betydning, som det blev tilfældet efter 1933, men i høj grad var orienteret mod kulturelle og civilisatoriske kriterier.⁷⁴

Rothfels var absolut ingen tilhænger af Weimarrepublikken, og i hvert fald de sidste år inden 1933 tilhørte han højrefløjten, men han var ikke nazist. Han hilste imidlertid valget i september 1930, hvor nazisterne opnåede 18,3 % af stemmerne, som den „glædeligste begivenhed siden november (1918)“, og ved valget til rigspræsident i april 1932, som Hindenburg vandt, stemte Rothfels på Hitler. Rothfels' indsats for østforskningen kulminerede med bidraget til den 7. internationale historikerkongres i Warszawa i 1933. Blandt de tyske forberedelser til kongressen indgik et bind med titlen *Germany and Poland in their Historical Relations*, som blev redigeret af østforskningens *primus motor* Albert Brackmann og støttet af både det tyske udenrigs- og indenrigsministerium. Bogen var et stykke „førsteklasses historisk propaganda“ henvendt til kongressens internationale publikum. Rothfels skrev det afsluttende essay om „The Problem of Nationalism in The East“. Her trådte hans opfattelse af den tyske nationalitets kvalitative overlegenhed klart frem, idet han rejste spørgsmålet, om et folks ret til et landområde alene burde baseres på folketal, eller om kvaliteten af de ydelser, hvormed et folk har bidraget til landets blomstring, ikke burde veje tungere. Da kongressen blev afholdt i august, var Rothfels imid-

⁷³ Om Rothfels' produktion i denne periode se Douglas A. Unfugs kommentar til Klemens von Klemperers bidrag om Hans Rothfels i Hartmut Lehmann & James Van Horn Melton (red.): *Paths of Continuity. Central European Historiography from the 1930s to the 1950s*, Cambridge 1994, s. 137-154.

⁷⁴ Wolfgang J. Mommsen: „Vom 'Volkstumkampf' zur nationalsozialistischer Vernichtungspolitik in Osteuropa. Zur Rolle der deutschen Historiker unter dem Nationalsozialismus“, Schulze/Oexle 1999, s. 183-214.

Hans Rothfels (1891-1976). Foto 1952: Tobias-Bild Universitätsbibliothek Tübingen.

lertid godt på vej til selv at blive offer for en sådan kvalitativ racetænkning.⁷⁵

Med *Gesetz zur Wiederherstellung des Berufsbeamtentums* af 7. april 1933 brød hans verden sammen, og i et bevægende brev til vennen Siegfried A. Kaehler forsøger han at finde fodfæste. Hans reaktion er bemærkelsesværdig, fordi han af al magt forsvarer sin identitet som tysker og sit ansvar som universitetslærer.⁷⁶ Som tidligere frontkæmper var Rothfels indtil videre fritaget for lovgivningens konsekvenser, men at forsætte undervisningen, „mens mine børn må flygte fra skolen eller ikke kan komme på universitetet“, var efter hans opfattelse ligeså lidt et livsgrundlag som eventuelle kommende mildninger i lovgivningen. Den tyske nobelpristager i fysik, professor og leder af instituttet for teoretisk fysik i Göttingen, James Franck, havde offentligt protesteret mod afskedigelsen af jødiske kolleger (han var selv som Rothfels frontkæmper og derfor ikke omfattet) og havde i protest taget sin afsked, men den konsekvens følte Rothfels sig hverken „materielt eller ideelt“ i stand til at drage:

⁷⁵ Om Rothfels se Ritter 2006, s. 32-40 (her også om stemmeafgivningen på Hitler), Kater 1991, s. 73-93 og Klempers og Unfugs ovennævnte bidrag i Lehmann & Melton 1994, s. 119-154. Om historikerkongressen i Warszawa se især Burleigh 2002 (1988) og Unfug.

⁷⁶ Rothfels til Kaehler 23.4.1933, Ritter 2006, s. 144-147. Nedenstående citater er fra dette brev. Kursiveringen er Rothfels'.

Ideelt fordi jeg er historiker og ikke fysiker, dvs. fordi jeg og *netop* jeg føler mig forpligtet til at stå fast på det princip, at der findes en type viljes- og præstationsmæssige (omend ikke blodsmæssige) tyskere, og at *denne* stat netop har brug for den advarende stemme fra vores smalle generation på universitetet mellem de gamle og unge forsagere.

Han havde mødt opbakning fra mange sider, ikke mindst de studerende, der havde sendt en anbefalingsskrivelse til *Deutsche Studentenschaft*. Hvert eneste medlem af foreningens bestyrelse medgav rigtigheden af, hvad der stod i henvendelsen, skriver han, og fortsætter:

Men netop *derfor*, *netop* fordi jeg modsiger princippet om, at „en jøde, der skriver tysk, lyver“, må jeg væk. Eller som en af mine medarbejdere ganske rigtigt sagde: At De har ydet fortjenstfuldt østarbejde (*Ostarbeit*), er ingen formildende, men snarere en skærpende omstændighed.

Det, at han netop havde lagt sin arbejdskraft ved et af de nationale universiteter, ville altså blive lagt ham til last, mente han. Rektor havde opfordret ham til at søge orlov, mens Rothfels til gengæld svarede med en lille privatforelæsning om civilcourage og universitetets væsen. Under alle omstændigheder havde han nu opgivet alle sine tillidsposter, men selve kernen, undervisningen, ville han fortsætte, til han blev fjernet med magt. Det var den eneste holdning, han fandt værdig, og det var også den, studenterne ventede af ham, mente han.

Det var en paradoksal og dybt fortvivlende situation, lovgivningen gennem sin tildeling af en jødisk identitet, havde sat ham i – han, der netop gennem sin konversion til kristendommen havde ment at frasi-ge sig den. Det afspejler sig i brevets afsluttende afsnit, hvor han nærmest på trods vil påtage sig den opgave, som regimet pga. hans påståede race vil nægte ham at udføre. Men først må han bekende sin egen antisemitisme, der er en væsentlig del af den østpolitik, han aktivt har bidraget til, men vel at mærke en antisemitisme, han først nu ser konsekvenserne af og mærker på sin egen krop og derfor søger at gradbøje: „Den doktrinære antisemitisme (den reale antisemitisme deler jeg langt hen ad vejen)“.⁷⁷ Hans afsluttende bemærkninger er en tysk trosbekendelse på trods:

⁷⁷ Med den „doktrinære antisemitisme“ mener han tilsyneladende den nazistiske, med den „reale antisemitisme“ synes han derimod at hentyde til den afstandtagen fra de ikke assimilerede jøder, der var udbredt i den tysk-jødiske middelklasse, jf. Hans Mommsen citeret i Unfug 1994, s. 151 noten.

Jeg har formodentlig et mere positivt forhold end du til mange tiltag, fordi jeg her i Øst har kunnet deltage i forsøget på at forandre forholdene (skal masurerne poloniseres⁷⁸ – som man vil hebraisere jøderne), men foreløbig må jeg kæmpe om forudsætningerne. Så rede jeg end har været til at godtage vigtigheden af det folkelige (*die Volkstumbewegung*), så er *staten* for mig dog nu engang ikke en eksponent for blodet eller andre naturkræfter, men et historisk ordnende princip og objektiv ånd.

Hans Rothfels blev afskediget fra professoratet i Königsberg i 1934, forflyttet og pensioneret i 1935. Han publicerede arbejder i 1934, 1935 og 1937 og fortsatte sin forskning i Berlin under stadig dårligere betingelser, indtil han endelig i 1939 sammen med sin kone flygtede til England.⁷⁹ Takket være bl.a. den indflydelsesrige Harvardprofessor William L. Langer, der satte hans arbejder om Bismarck højt, opnåede Rothfels en invitation fra Brown University i Providence, Rhode Island og fik dermed – som en af de få historikere – et eftertragtet ikke-kvotervisum og blev i 1940 ansat i en midlertidig stilling ved dette universitet.⁸⁰ Det var igen Langer, der var medvirkende til, at Rothfels blev professor ved Chicago University i 1946 og dermed endelig opnåede en fast ansættelse – og en betydelig lønforhøjelse.⁸¹ Han var nu kollega med andre tyske stjerner som Arnold Bergsträsser, Friedrich von Hayek, Hans Morgenthau, Leo Strauss og Otto von Simson og befandt

⁷⁸ Rothfels hentyder her til det „Kashubiske spørgsmål“: Var Kashuberne og Masurerne polske, som polakkerne hævdede, eller talte de en dialekt, der ikke var polsk, men en form for pommeransk, der engang havde været *lingua franca* i området mellem Weichsel og Oder, som de tyske forskere hævdede? Burleigh 2002 (1988), s. 55.

⁷⁹ Ingo Haar: „Anpassung und Versuchung. Hans Rothfels und der Nationalsozialismus“, Johannes Hürter & Hans Woller (red.): *Hans Rothfels und die deutsche Zeitgeschichte*, München 2005, s. 79-81. Rothfels' publikationer under nazismen: *Bismarck und der Osten: Eine Studie zum Problem des deutschen Nationalstaats*, Leipzig 1934, *Ostraum, Preussentum, und Reichsgedanke: Historische Abhandlungen, Vorträge und Reden*, Leipzig 1935 og *Theodor von Schön, Friedrich Wilhelm IV. und die Revolution von 1848*, Halle 1937.

⁸⁰ Peter Thomas Walther: „Hans Rothfels im amerikanischen Exil“, Hürter & Woller 2005, s. 83-85. Det var bl.a. Rothfels' sidste doktorand, Edith Lenel, nu selv flygtning i USA, der gjorde en stor indsats for at gøre Langer og andre amerikanske historikere opmærksom på Rothfels' vanskelige situation. Ægteparret efterlod deres tre børn i England, hvor de allerede havde opnået flygtningestatus.

⁸¹ Smst., s. 86-90. Se også John L. Harvey: „Hans Rothfels and the Paradoxes of Cosmopolitan Conservatism“, Axel Fair-Schulz & Mario Kessler (red.): *German Scholars in Exile*, Lanham, MA 2011, s. 79-80.

sig tilsyneladende godt i det store tyske miljø i Chicago. Han blev også amerikansk statsborger. Men han var ikke glemt i sit gamle fædreland, og forbindelsen med tidligere kolleger og studerende blev efterhånden genoptaget. I 1947 modtog han tilbud om ansættelse som professor fra universiteterne i både Erlangen og Heidelberg, men han afslog i begge tilfælde. Han var endnu ikke parat.

Med bogen om den tyske modstandsbevægelse, *The German Opposition to Hitler. An Appraisal*, fra 1948 vakte Rothfels opmærksomhed på begge sider af Atlanten gennem sin understregning af de etisk-kristelige motiver og samvittighedsmæssige overvejelser hos Kreisauer Kredsen og de konservative modstandere af Hitlerregimet. Det var et andet Tyskland, han her viste frem.⁸² Bogen kom samtidig til at fungere som en udstrakt hånd til det gamle land: „I Tyskland vil det aldrig blive glemt, at De har kunnet skrive denne bog“, skrev f.eks. Friedrich Meinecke.⁸³ I udgangspunktet var fremstillingen tænkt som et forsvar for den tyske befolkning over for den amerikanske offentlighed, og Rothfels skelnede skarpt mellem befolkning og regime. I bogens mere kritiske passager blev befolkningens passive accept tilskrevet det forbryderiske regime, men over lange stræk udgjorde fremstillingen en understregning af den tyske offerrolle og en selektiv tematisering af den nationalsocialistiske forbryderiske politik. Det tyske samfund fremstod i Rothfels' beskrivelse som det første og egentlige offer for det nationalsocialistiske undertrykkelsesapparat, skriver Jan Eckel i sin indgående analyse af bogen. I beskrivelsen af det tyske samfunds holdning til jøderne slog Rothfels endvidere fast, at antisemitismen havde en stærk tiltrækningskraft, men at den skulle have nydt mere eller mindre almen tilslutning, afviste han blankt. Som eneste eksempel på de nazistiske jødeforfølgelser fremdrog han Krystalnatten i 1938, der udløste forargelse (*Empörung*) i brede kredse af befolkningen og affødte talrige eksempler på sympati, hjælp og understøttelse.⁸⁴ I dette tilfælde talte Rothfels utvivlsomt af egen erfaring, men hans holdning var måske også en psykologisk nødvendighed, hvis han overvejede en tilbagevenden til Tyskland.

I 1949 holdt Rothfels en række succesrige gæsteforelæsninger ved flere tyske universiteter, kulminerende med forelæsningen ved det før-

⁸² Bogen udkom året efter i tysk oversættelse: *Die deutsche Opposition gegen Hitler*, Krefeld 1949.

⁸³ I indledningen til et festskrift til Hans Rothfels i 1951: Werner Conze (red.): *Deutschland und Europa. Historische Studien zur Völker und Staatenordnung des Abendlandes. Festschrift für Hans Rothfels*, Düsseldorf 1951, s. 10.

⁸⁴ Jan Eckel: *Hans Rothfels. Eine intellektuelle Biographie im 20. Jahrhundert*, Göttingen 2005, s. 244-248.

ste tyske historikermøde efter krigen i München. I denne forelæsning om Bismarck stod den forviste jøde på talerstolen og proklamerede en grundlæggende og principiel forskel mellem Det wilhelmske Kejserrige og Det Tredje Rige. Bifaldet var langvarigt og bevægende, og for flere af mødedeltagerne var det tillige en bekræftelse på, at der ikke var grund til nogen revision af tysk historieskrivning.⁸⁵ Under besøget i Tyskland havde Rothfels desuden lejlighed til at mødes med sine venner og tidligere elever fra tiden i Königsberg, som Theodor Schieder havde samlet, og for hvem han stadig (og vedblivende) stod som et forbillede og samlingspunkt. Han var, som Schieder formulerede det i 1966, „en kontinuitet i vore liv, hvis enhed ellers var ødelagt af så mange cæsurer“. I 1951 vendte Hans Rothfels tilbage til Tyskland som professor i Tübingen, og den gamle Königsbergkreds blev efterhånden et af de vigtigste netværk i Forbundsrepublikkens historievidenskab.⁸⁶ Rothfels kom til at spille en fremtrædende rolle inden for den vesttyske historievidenskab. Sammen med Theodor Schieder, Werner Conze og andre fra Königsbergkredsen stod han bag det store officielle projekt om *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa* (5 bd. 1955-61) med Schieder som hovedredaktør,⁸⁷ og han blev drivkraften i udforskningen af Det Tredje Riges historie ved sit virke dels som formand for det videnskabelige råd ved *Institut für Zeitgeschichte* i München (1959-74), dels som hovedredaktør af *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* (1953-79). Desuden var han tysk hovedredaktør af *Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik*, og han var i 1960'erne fagets mest indflydelsesrige „videnskabsmanager“. ⁸⁸ Blandt hans efterkrigselever var nogle af den næste historikergenerations mest profilerede skikkelser såsom Waldemar Besson, Hans Mommsen og Heinrich August Winkler. I 1961 blev han tildelt ordenen *Pour le Mérite – für Wissenschaft und Künste*.

Hans Rothfels var en af de ledende skikkelser inden for østforskningen, og som sådan er han naturligvis blevet genstand for kritik i den seneste debat, dog med den afgørende forskel fra de øvrige østforske-

⁸⁵ Schulze 1993 (1989), s. 174-175. Rothfels tog her stilling til det centrale spørgsmål om kontinuiteten i tysk historie.

⁸⁶ Thomas Etzemüller: „Die „Rothfelsianer“. Zur Homologie von Wissenschaft und Politik“, Hürter & Woller 2005, s. 128-130. Citatet er fra Schieder til Rothfels 10.4.1966, smst. s. 129.

⁸⁷ Jf. Mathias Beer: „Der „Neuanfang“ der Zeitgeschichte nach 1945. Zum Verhältnis von nationalsozialistischer Umsiedlungs- und Vernichtungspolitik und der Vertreibung der Deutschen aus Ostmitteleuropa“, Schulze/Oexle 1999, s. 274-301.

⁸⁸ Jan Eckel: „Geschichte als Gegenwartswissenschaft. Eine Skizze zur intellektuellen Biographie von Hans Rothfels“, Hürter/Woller 2005, s. 32.

re, at han blev sat fra bestillingen af nazisterne. Ingen kan i virkeligheden vide, hvordan han ville have reageret, hvis han var fortsat som professor.⁸⁹ Også hans indsats i Forbundsrepublikken er blevet kritiseret. Efter sin tilbagevenden til Vesttyskland kom Rothfels som omtalt til at indtage en central position i vesttysk historievitenskabelig forskning. Det var også en unik position, fordi han som jøde og hjemvendt emigrant var urørlig, og fordi han med sin nationalkonservative baggrund og sin bog om modstanden mod Hitler gnidningsfrit lod sig indlemme i det eksisterende historikermiljø. Hvad der imidlertid i hans samtid og nærmeste eftertid blev betragtet som faglige bedrifter, bliver nu pillet fra hinanden og vendt på hovedet. Det store arbejde om fordrivelsen af de 12 millioner tyskere, der indtil 1945 var bosat ikke bare i Østpreussen, men i hele Østeuropa, bliver set som en afledningsmanøvre, der skulle trække opmærksomheden væk fra de primære ofre og de virkelige forbrydelser, nemlig udryddelsen og fordrivelsen af Østeuropas jøder. Den samme kritik rejses mod hans indsats for studiet af nationalsocialismens historie gennem *Institut für Zeitgeschichte* og *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*. Gennem styring af forskningen i disse organer sikrede Rothfels, lyder argumentet, at ansvaret for nazismen og ikke mindst jødeforfølgelserne blev lagt på enkeltpersoner og ikke på hele den tyske befolkning. Han bremsede dermed en demokratisk udvikling af tysk historievitenskabelig forskning og udsatte et kritisk opgør med fortiden, hævder kritikerne.⁹⁰ Hvad man end måtte mene om kritikken, må man imidlertid konstatere, at den er udtryk for en opfattelse, som Rothfels ikke delte. Skønt han var blevet fordrevet som jøde, var han tysker af identitet, og det var som tysker, han vendte tilbage. Han opfattede ikke sin rolle som hævner og udrenser, men som forsoner og genrejser,⁹¹ og det var netop *derfor*, han fik en så central placering i efterkrigstidens tyske historievitenskabelige miljø.

Afsluttende, kontrafaktiske bemærkninger

Udviklingen af atombomben er et særdeles håndfast eksempel på betydningen af førende europæiske fysikers emigration til USA. Det er langt sværere at måle betydningen af historikernes udvandring, fordi resultatet er helt anderledes uhåndgribeligt. I det foregående er nogle få fremtrædende emigranternes virksomhed blevet omtalt, flere kunne have været inddraget, men det ville ikke have ændret på de overord-

⁸⁹ Om kritikken se Harvey 2011, s. 54-60.

⁹⁰ Se diskussionen smst., s. 60-64.

⁹¹ Jan Eckel ser netop historikerens *nationalpædagogiske* rolle som noget centralt i Rothfels' historieopfattelse både før og efter 2. Verdenskrig, jf. Eckel 2005.

nede linjer. Når man undersøger historikernes indflydelse, må man desuden være opmærksom på, at historievitenskaben ikke på samme måde som de øvrige samfundsvidenskaber er generelt teoriudviklende, men tids- og stedsbundet. Frankfurterskolens teorier fik f.eks. betydning for *amerikanske* historikers studium af moderne *amerikansk* historie. Tyske historikere derimod fik betydning for studiet af moderne *tysk* historie i USA og udviklingen af den amerikanske historieskrivning om Tyskland. Middelalder- og renæssancestudier er imidlertid internationale felter, og den amerikanske forskning inden for disse områder modtog væsentlige impulser gennem den tyske immigration fra tyske forskere som Ernst Kantorowicz, Felix Gilbert og Hans Baron. Men de tyske historikere ændrede sig også i mødet med den amerikanske virkelighed. De fik med Hajo Holborns ord „et meget bredere perspektiv“. Det er desuden et gennemgående træk, at de tyske videnskabsmænd blev mindre filosofisk orienterede og mere positivistisk inspirerede og socialt engagerede. Et eksempel fra kunsthistorien belyser denne problemstilling meget tydeligt. Erwin Panofsky bragte ikonologien til USA, og hans arbejder fik en enorm international indflydelse, som de (alt andet lige) næppe ville have fået, hvis han var blevet i Hamborg, men ungdommens visionære filosofiske indsigter blev lagt på hylden.⁹² Frankfurterskolen nedtonede sine mere radikale marxistiske overvejelser eller publicerede dem på tysk. Indflydelsen i USA kom for alvor, da man i stedet udviklede socialpsykologiske metoder og publicerede på engelsk.

Under alle omstændigheder modtog USA en række højt begavede forskere, Tyskland mistede dem. Dette tab er langt vanskeligere at gøre op og fører ud på det kontrafaktiske overdrev. Hvilken betydning havde det for den tyske historievitenskabs udvikling, at alle jødiske og alle venstreorienterede historikere (ofte de samme personer) blev tvunget i eksil? Det var nogle af generationens bedst begavede og innovative unge historikere. Hvilken konsekvens ville det have fået, hvis de var vendt samlet hjem efter 1945? Ville de have haft nogen gennemslagskraft? Ville de have fået nogen afgørende indflydelse? Alene hjemkomsten af de tre dynamoer Gilbert, Holborn og Rosenberg ville utvivlsomt have ført nye internationale vinde ind over tysk historievitenskab og givet den konservative Königsbergkreds kamp til stregen eller måske helt have forhindret dens indflydelse. Opgøret med den nazistiske fortid ville måske være kommet meget tidligere og have set anderledes ud. Men pointen er jo, at Felix Gilbert og Hajo Holborn i

⁹² Se f.eks. Fritz Stern: „German History in America, 1884-1984“, *Central European History*, 19 (1986), s. 155. Om Panofsky se Michael Ann Holly: *Panofsky and the Foundations of Art History*, Cornell University Press 1984.

mellemtiden var blevet amerikanere, og Hans Rosenberg fik sin store indflydelse, netop fordi han ikke kom tilbage. Den kolde krig frembragte et konservativt konsensusklima også inden for historievitenskaben, hvor der atter blev plads til de tidligere nazister, og *Volksgeschichte* blev til *Sozialgeschichte*.

SUMMARY

Brain Drain

German Refugee Historians in the Shadow of Nazism

The National Socialist rise to power in Germany in 1933 was followed by an effective *Gleichschaltung* of German society. There was room for neither left wing sympathizers nor Jews in the new Nazi state. The result was a massive emigration of intellectuals of all kinds. This veritable brain drain had serious consequences for Germany's leading position in the arts and sciences. Most of these emigrants eventually ended up in the United States; some of them returned after the war, but many of them stayed and became American citizens. The article concentrates on a very small group of emigrants: the historians.

German history even during the Weimar Republic was a highly national discipline, dominated by national-conservative non-Jewish professors, although none had joined the NSDAP before 1933. This set history apart from most other university disciplines. Mostly young, untenured historians emigrated, and very few returned after the war. The article describes the problems that met these immigrants in the US. Those who became teachers at American Universities contributed greatly to the education of American specialists in German history.

The careers of three emigrant historians, who all made their marks on the study of German history in either the US or Germany after the war, are selected for further analysis: Hajo Holborn, Hans Rosenberg and Hans Rothfels. Rothfels, who before the war was a prominent young national-conservative (but Jewish) professor, was the only one of the three to return. His political leanings fit perfectly into the conservative climate of post-war Germany and he became one of the most influential historians of the young Bundesrepublik. But would a return of the younger, more progressive historians like Holborn and Rosenberg and others have made any difference to German historical scholarship? One can only speculate.